

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN İLİM ANLAYIŞI

**Hazırlayan
Esra AKAR**

**Danışman
Doç. Dr. Salih YALIN**

Yüksek Lisans Tezi

Aralık 2022, KAYSERİ

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN İLİM ANLAYIŞI
(Yüksek Lisans Tezi)**

**Hazırlayan
Esra AKAR**

**Danışman
Doç. Dr. Salih YALIN**

Aralık 2022, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adı-Soyadı: Esra AKAR

İmza:

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Program Adı: yüksek lisans

Tez Başlığı: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 76 sayfalık kısmına ilişkin 12/12/2022 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: % 12' dir.

Filtrelemeye **alıntılar dâhil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 12/12/2022

Danışman: **Doç. Dr. Salih YALIN**

Öğrenci: **Esra AKAR**

KILAVUZA UYGUNLUK

“Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın İlim Anlayışı” başlıklı Yüksek Lisans/Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Esra AKAR

Danışman

Doç. Dr. Salih YALIN

Felsefe ve Din Bilimleri ABD Başkanı

Prof. Dr. Süleyman AKYÜREK

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. Salih YALIN danışmanlığında **Esra AKAR** tarafından hazırlanan “**Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın İlim Anlayışı**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Felsefe Din Bilimleri** Anabilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

25/12/2022

JÜRİ:

Danışman : **Doç. Dr. Salih YALIN**
Üye : **Prof. Dr. Ahmet Kamil CİHAN**
Üye : **Doç. Dr. Fevzi YİĞİT**

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun /.... /..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /..... /

Prof. Dr. Atabey KILIÇ

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Tarihsel süreç göz önünde bulundurulduğunda birçok toplum bilime katkıda bulunmuştur. Çünkü bilim birikimsel ilerlemeyi gerektirmektedir. Müslüman âlimlerin de bilimsel ilerlemeye büyük katkıları olmuştur. Bu konuda İslam dininin ilme vermiş olduğu değer, yapılan çalışmalar konusunda göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir etkidir. İslam âlimleri sadece dini ilimlerle sınırlı kalmayıp aklî ilimlere de büyük ilgi göstermişler, tıp, fizik, astronomi, matematik, coğrafya, edebiyat, felsefe gibi birçok alanda yeniliklere ve büyük başarılarla imza atmışlardır. Yaşanan bu ilmî ve felsefî hareketlilik özellikle Yunanca, Süryanice, Farsça ve Hintçe eserlerin Arap diline tercümesi ile hız kazanmıştır. Özellikle Aristo'nun eserleri İslam âlimleri üzerinde büyük etki oluşturmuştur.

18. yüzyılın önemli düşünürlerinden olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'da hayatını ilim öğrenmek ve öğretmeye adanmış, önde gelen İslam âlimleri arasında yerini alır. En önemli eserlerinden biri olan *Marifetnâme*, ansiklopedik bir özellik taşımakta olup, onun sadece dini ilimlere değil pozitif ilimlere de ilgi duyduğunun kanıtıdır. O da hakikate ulaştıran bilgiyi amaçlamış ve bu uğurda çalışmalar yapmıştır. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın genellikle tasavvufî yönü incelenmiş ama bilimsel yönüne, bilim anlayışına yeterince değinilmemiştir. Bu durum ilmiyle, örnek yaşantısı ve öğretileriyle hem yaşadığı döneme hem de çağlar ötesine rehberlik eden Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ilmi anlayışını araştırmayı önemli kılmaktadır.

Bu tezi seçmemde ve hazırlamamda büyük katkısı ve yardımı olan tez danışmanım Doç. Dr. Salih YALIN hocama teşekkür ederim. Ayrıca tezin hazırlanması aşamasında benden yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Ahmet Kamil Cihan hocama teşekkürü borç bilirim. Yine savunma sürecinde önerileriyle katkıda bulunan Doç. Dr. Fevzi Yiğit hocama da teşekkür ediyorum.

ESRA AKAR, Kayseri, 2022

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI’NIN İLİM ANLAYIŞI

Esra AKAR

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi, Aralık 2022
Danışman: Doç. Dr. Salih YALIN

ÖZET

Erzurumlu İbrahim Hakkı ile ilgili çalışmaların konusunun genellikle onun tasavvufî ve ahlakî yönü ile ilgili olduğu görülmektedir. Oysa o birçok alana hâkim olup farklı alanlarda çalışmalar yürütmüştür. Çalışmalarını topladığı eseri ise ansiklopedik bir nitelik taşıyan *Marifetnâme*’dir. Birçok İslam âliminde olduğu gibi onun da ilimleri tasnif ettiği ve bu tasnifte ise öğretim sırasını gözettiği görülmektedir. Bu çalışmada İbrahim Hakkı’nın ilim tasnifine, ilim anlayışına, ilimlere yaklaşımına, öğreticide ve öğrencide aradığı kriterlere ve ilimlerdeki temel gayesine değinilmektedir. O ilimler arasında büyük bir uyum yakalayıp her ilme hak ettiği değeri göstermiştir. Ona göre ilimleri öğrenmenin gerekliliği Rabbimizi tanımaktır. Yani Rabbi tanımak nefsi tanımakla, nefsi tanımak bedeni tanımakla, kişinin kendini tanıması ise âlemi tanımakla gerçekleşmektedir. Böylece aklî ilimler âlemi tanımak için oldukça gereklidir. O ilim tasnifinde de bu anlayışla hareket etmiş ve akli ilimlerde âlemi tanımaya yönelik ve kişinin kendini tanımasına yönelik ilimlere yer verirken, şerî ilimlerde Rabbimizi tanımaya yönelik ilimlere yer vermektedir. Bu bağlamda aklî ilimler içerisinde aritmetik, geometri, astronomi, musikî, tabîî ilimler ve ahlâk ilmine yer verirken naklî ilimler içerisinde fıkıh, kelam, tefsir, hadis, tasavvuf ilimlerine yer vermektedir. Ayrıca o bahsetmiş olduğu ilimleri ayet ve hadislerle destekler. Böylece din ve ilmin birbirine muhalif olmadığını vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetnâme, İlim, Felsefe, Âlim

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKİ'S UNDERSTANDING OF SCIENCE

Esra AKAR

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences

Master Thesis, December 2022

Supervisor: Assoc. Prof. Salih YALIN

ABSTRACT

It is observed that the subject of the studies about Hakkı Ibrahim of Erzurum is generally related to his Sufism (Islamic mysticism) and moral aspect. However, he mastered in many fields and carried out studies in different fields. His collected works is Marifetnâme, which has an encyclopedic quality. As with many Islamic scholars, it is seen that he classifies the sciences, and in this classification, he observes the order of teaching. In this study, Ibrahim Hakkı's classification of science, his understanding of science, his approach to science, the criteria he seeks in the teacher and the student, and his main purpose in science are discussed. He has achieved a great harmony between the sciences and has shown the decency that every science deserves. According to him, the necessity of learning sciences is to know the almighty (Allah). In other words, to know Allah is to know human soul, to know human soul is to know the body, and to know oneself is to know the universe. Thus, mental sciences are quite necessary to get to know the universe. He acted with this understanding in the classification of knowledge. He gives place to the sciences aimed at knowing the universe in the intellectual sciences and the knowledge of the person to know himself, while he gives place to the sciences aimed at knowing Allah in the religious sciences. In this context, while it includes arithmetic, geometry, astronomy, music, natural sciences and moral sciences within the mental sciences, it includes Fiqh, kalam, tafsir, hadith and mysticism sciences among the transmitted sciences. He also supports the sciences he has mentioned with verses and hadiths. Thus, he emphasizes that religion and science are not in opposition to each other.

Keywords: Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetnâme, Science, Philosophy, Scholar

İÇİNDEKİLER

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN İLİM ANLAYIŞI

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN İLİM ANLAYIŞINA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Osmanlı Döneminde İlim Anlayışına Genel Bir Bakış	12
1.2. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlmi Kişiliği	26
1.3. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlim Sevgisi ve İlme Yaklaşımı	28
1.4. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Âlimde Aradığı Özellikler.....	33
1.4.1. Öğrencinin Hocasından İlim Öğrenmesinin Edep ve Şartları	38
1.5. Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Din ve İlim İlişkisi	39

İKİNCİ BÖLÜM

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN İLİM TASNİFİ

2.1. Aklî İlimler	42
2.1.1. Riyaziyat.....	43
2.1.1.1. Hesap İlmi (Aritmetik)	43
2.1.1.2. Hendese İlmi (Geometri)	43
2.1.1.3. Hey'et İlmi (Astronomi).....	44
2.1.1.4. Musikî.....	48
2.1.2. Tabîî İlimler	49
2.1.3. Anatomi (Tıp).....	59

2.1.4. Ahlâk	61
2.1.4.1. Kıyafetname (Fizyonomi).....	68
2.2. Nakli İlimler	73
2.2.1. Fıkıh.....	73
2.2.2. Kelam	75
2.2.3. Tefsir.....	76
2.2.4. Hadis.....	77
2.2.5. Tasavvuf	78
SONUÇ	83
KAYNAKÇA.....	85

TABLÖLÄR LİSTESİ

Tablo 2.1: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlim Tasnifi	82
--	----

GİRİŞ

Tarihsel süreç göz önünde bulundurulduğunda birçok toplum bilime katkıda bulunmuştur. Çünkü bilim birikimsel ilerlemeyi gerektirmektedir. Müslüman âlimlerin de bilimsel ilerlemeye büyük katkıları olmuştur. Onlar sadece dini ilimlerle sınırlı kalmayıp pozitif ilimlere de büyük ilgi göstermişler, tıp, fizik, astronomi, matematik, coğrafya, edebiyat, felsefe gibi birçok alanda yeniliklere ve büyük başarılarla imza atmışlardır. 18.yüzyılın önemli düşünürlerinden olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'da hayatını ilim öğrenmek ve öğretmeye adanmış olup, önde gelen İslam âlimleri arasında yerini alır. En önemli eserlerinden biri olan Marifetnâme, ansiklopedik bir özellik taşımakta olup, onun sadece dini ilimlere değil pozitif ilimlere de ilgi duyduğunun kanıtıdır. Peki, Erzurumlu İbrahim Hakkı yapmış olduğu ilmî çalışmalarda hangi sırayı gözetmiş ve nasıl bir yöntem kullanmıştır? Müspet ilimler ve dini ilimler arasında nasıl bir bağ kurmuştur? Bu gibi soruların cevaplarını çalışmamızda inceleyeceğiz. O, kişinin gerçek mutluluğa erişebilmesi için Hakkı tanınması, Hakkı tanınması için kendini tanınması, kendini tanınması için ise âlemi tanınması gerektiğini vurgular. Bu doğrultuda insanın elde etmesi gereken ilimleri belli bir sıra ile açıklar. Tezimizde *Marifetnâme*'deki bu sırayı gözeterek ilimlere değindik.

İslam düşünce tarihi boyunca ilim konusunda birçok tanım karşımıza çıkmaktadır. İlim “علم” fiilinden türemiştir. Genel olarak bir şeyin hakikat ve mahiyetini kavrayıp idrak etmek anlamını taşımaktadır. İslamî terminolojide bilgi ve bilim karşılığında da kullanılmıştır.¹ Yine ilim, bilme edimi sonunda ulaşılan şey olup bir şeyin bir şey olarak kavranmasıdır.² İlim kavramı İslam kültüründe; “Vakıya uygun olan kesin itikat, akılda bir şeyin suretinin hâsıl olması, bir şeyi olduğu gibi idrak,

¹ İlhan Kutluer, “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, 2000), 22: 109

² Bedia Akarsu, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, 5. Baskı, (İnkılap Yayınevi, 1994), “Bilgi”, 34.

bilinenden gizliliğin yok olması, bir şeyin manasına nefsin ulaşması, kendisi ile külliyyat ve cüziyyatın bilinip anlaşılması”³ gibi çok geniş bir anlama sahiptir.

İslam filozoflarına göre bilgi; hakikat düşüncenin dış dünyadaki nesnelere uygunluğudur. Farabî’ye göre varlığı insana bağlı olmayan varlıkların mevcudiyeti ile ilgili olarak akılda kesin hükmün oluşmasıdır. İhvan-ı Safa’ya göre ise nesneyi hakikatine uygun olarak tasavvur etmektir.⁴ İbn Sina ise bilgiyi, bilen öznenin bilinen nesnenin suretini alması olarak tanımlar.⁵ Yani bu durumda nesne özne tarafından soyutlanmaktadır. O bilimin yerine bilgelik (hikmet) kavramını kullanarak bilgeliği şu şekilde tarif etmektedir: “Bilgelik; kişinin kendini şerefli kılması, var olan âleme bezer düşünülür bir âlem yapması ve ahiretteki en büyük mutluluğa ulaşması için tümüyle kendinde varlığın bilgisini ve insanın işlemesi zorunlu olan şeylerin bilgisini elde ettiği bir düşünme sanatıdır.”⁶

Râgıb el-İsfahanî *Müfredat* adlı eserinde ilmi, bir şeyi hakikati ile idrak etmek olarak tanımlayıp ikiye ayırmıştır. Birincisi, bir şeyin zatını idrak etmesidir. İkincisi, bir şeye kendisi için var olan bir şeyin varlığıyla hükmetmek veya bir şeye kendisi için var olmayan bir şeyin var olmamasıyla hükmetmektir.⁷ Ayrıca İsfahanî’nin ilmi, nazarî ve amelî olarak yaptığı bir ayrımı daha vardır. O nazarî ilmi; bilindiği zaman kişinin kendisi ile kemale erdiği ilim olarak açıklarken, amelî ilmi; yerine getirilmediği sürece tamamlanmayan ilim şeklinde açıklamıştır.⁸

Modern dönemde de bilim ve bilgi arasında bazı ayrımlar görmekteyiz. Bilimi insan eylemi olması bakımından ele alacak olursak; İnsanın fiziki ve beşeri muhitinde akıp giden hayatına anlam verme faaliyetinin bir şubesi olarak tarif edilebilir.⁹ Yine bilim; “denetimli gözlem ve gözlem sonuçlarına dayalı mantıksal düşünme yolundan giderek olguları açıklama gücü taşıyan hipotezler bulma ve bunları doğrulama

³ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürcanî, *et-Tarifat*, çev. Arif Erkan, 1.Baskı, (İstanbul, 1997), “ilm”, 156.

⁴ Necip Taylan, “Bilgi”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1992), 6: 157.

⁵ Hasan Şahin, *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri*, (Ankara, 2000), 99.

⁶ İbn Sina, *Akli İlimlerin Bölümleri*, çev. Ahmet Kamil Cihan, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 10, Kayseri, (1998), 207; Ahmet Kamil Cihan, “Bilimler Tasnifi ve İbn Sina”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 9, (2000), 446.

⁷ Râgıb el-İsfahanî, *el-Müfredât fî ğaribi’l-Kur’ân*, çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu (Çınar Yayınevi, 2010), 719.

⁸ Bk. el-İsfahanî, *el-Müfredât fî ğaribi’l-Kur’ân*, 719.

⁹ Celal Türer, *Bilim Felsefesi*, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 10, Kayseri, (1998), 169. Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, (İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2014), 269.

yöntemidir.”¹⁰ şeklinde tarif edilmektedir. Bilgi ise daha çok malumat anlamına gelmektedir. Yani bilgi bilinen şey olarak sınırlandırılmıştır.

İlim ve marifet kavramları bazen birbirleri yerine kullanılmaktadır. Arapçada belli bir bilgi alanını ifade etmek için sın’a, marife ve fen gibi kavramlar kullanılmaktadır.¹¹ Esasen marifet kavramı daha özel bir anlama sahiptir. Marifet tekil (cüz’i) varlığın bilgisini içerirken ilim tümel (külli) varlıkların bilgisini de konu edinir. Yani Allah’ı bilmek marifet kavramının konusunu oluşturur.¹² Bu durumda ilim daha geniş bir anlam taşımaktadır.

İlim ve bilim kavramlarının kullanımı konusunda üç farklı yaklaşım bulunmaktadır. İlk yaklaşımda bu iki kavramın birbiri yerine kullanılabileceği düşüncesi hâkimken ikinci yaklaşımda birbiri yerine kullanılamayacağı savunulur. Üçüncü yaklaşımda ise bazı farklılıklar göz önünde bulundurularak bu iki kavramın birbiri yerine kullanılabileceği savunulur.¹³ Burada ilim dallarının çerçevesini belirleyen “konu, ilke ve problem”dir. Konu araştırmanın tabanını oluştururken problemler konunun uzantılarıdır. İlkelerde ilimlerin belli ön kabulleridir.¹⁴ Aristo’dan itibaren Farabi, İbn Sina, Adudüddîn el-Îcî gibi âlimlerde de görülen ilmin çerçevesini çizen adı, konusu, gayesi, faydası, tanımı gibi başlıklardır. Bu genel ilkelere âlimler eserlerinde çeşitli şekillerde değinmişlerdir.¹⁵

Tarih boyunca İslam âlimleri tarafından yapılmış birçok ilmi çalışmaya şahit olmaktadır. Bu çalışmalar başlarda dini ilimlerle sınırlıyken daha sonra aklî ilimleri de kapsamına almıştır. İslam âlimlerinin ilme değer vermelerindeki en büyük etken elbette İslam dini olmuştur.

Kur’ân’da ilim kelimesi birçok yerde geçmektedir. Genellikle ilahi bilgi kastedilse de, insanların elde ettiği dünyevî ilimler içinde kullanılmaktadır. Allah birçok ayetinde insana akletmesini ve verdiği ilim sayesinde doğru yoldan ayrılmamasını emreder. Yine Hz. Muhammed kişinin, ilmini artırması için Allah’a dua etmesi

¹⁰ Cemal Yıldırım, *Bilim Felsefesi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991), 11.

¹¹ Mustakim Arıcı, “*Temel Problemler Ekseninde Tasnîfü’l-ulûm ve Enmûzecü’l-ulûm Literatürleri*”, *İlimleri Sınıflamak*, ed. Mustakim Arıcı, Klasik Yayınları, 1. Baskı, 2019, 14.

¹² Taylan, “Bilgi”, 158.

¹³ Arıcı, “*Temel Problemler Ekseninde Tasnîfü’l-ulûm ve Enmûzecü’l-ulûm Literatürleri*”, 13.

¹⁴ Arıcı, “*Temel Problemler Ekseninde Tasnîfü’l-ulûm ve Enmûzecü’l-ulûm Literatürleri*”, 36.

¹⁵ Arıcı, “*Temel Problemler Ekseninde Tasnîfü’l-ulûm ve Enmûzecü’l-ulûm Literatürleri*”, 41.

gerektiğini söyler. Ayrıca Hz. Peygamber ilim öğrenmenin ve öğretmenin ne kadar önemli olduğunu sık sık vurgulamıştır. “Kim ilim tahsil etmek için bir yola girerse, Allah o kişiye cennetin yolunu kolaylaştırır.”¹⁶ Yine bir hadiste “İlim tahsil etmek için yolculuğa çıkan kimse, evine dönünceye kadar Allah yolundadır.”¹⁷ buyrulmuştur.

İlmin önemine dair daha birçok ayet ve hadis mevcuttur. İlim sözcüğü Kur'an-ı Kerim'de yaklaşık 750 kere geçmektedir.¹⁸ İlk emri “oku” (Alâk/1) olan İslam dininin ilme ne kadar çok değer verdiği ortadadır. İslam âlimleri de verilen bu önemin farkındalığı ile çalışmalarını yürütmüşlerdir. Dolayısı ile İslam tarihinde ilk dönemlere bakıldığında zaman, ilmi çalışmaların Kur'an ve sünnet etrafında toplandığı görülmektedir. İslamiyet'in hızla yayılması sonucu Arap olmayan Müslümanların artması bir takım yeni sorunları ortaya çıkarmıştır. Bu sorunları gidermek ve Arap olmayan Müslümanların Kur'an ve hadisleri doğru bir şekilde anlamaları için, âlimler tespit ve tedvin çalışmaları yürütmüşlerdir. Böylece naklî ilimlerin tedvin süreci başlamıştır. Zamanla tefsir, hadis, fıkıh, kelam sistemli birer ilim haline gelmiştir. Bunun yanında dil ilimlerinde de ciddi bir ilerleme sağlanmış ve sarf, nahiv, lügat, belâgat gibi ilimler ortaya çıkmıştır. Fakat hâlâ İslam âlimleri tarafından yapılmış sistemli bir ilim tasnifi yoktur.¹⁹

Yeni fetihlerle İslam coğrafyasının genişlemesi, farklı kültürlerle karşılaşılması, İslam âlimlerinin çeşitli ilimlerle tanışmasını sağlamış böylece fikri hareketlilik hızlanmıştır. Özellikle 8. ve 9. yy. arasında görülen bu hareketlilik, karşılaşılan farklı kültür ve medeniyetlerin birikimlerinin Arapçaya aktarılması ile sağlanmıştır. Emevîler ve Abbasîler döneminde gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri sonucu felsefe ve mantık gibi ilimler Müslüman âlimlerin ilgisini çekmiştir.²⁰ Yeni karşılaşılan bu gibi ilimler öğrenilip sistemli bir telif çalışması yürütülmüştür. Özellikle Aristo'nun eserleri İslam kültüründe yapılan ilmî çalışmalarda ciddi bir rol oynamıştır.

İlim tasnifi alanında yapılan ilk çalışma Cabir b. Hayyân'a (ö.200/815) ait *Kitâbu'l-Hudûd*'dur. Fakat bu eserin Cabir b. Hayyân'a ait olup olmadığı konusunda

¹⁶ Buhârî, İlim, 10, Ebû Davud, İlim, 1.

¹⁷ Tirmizî, İlim, 2.

¹⁸ Mahmut Kavaklıoğlu, “*Nebevî Sünnet'te Bilginin; Fikir, Söz ve Eylemden Önceliği Üzerine*”, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2 (2002), 104.

¹⁹ Ömer Türker, “*İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*”, Sosyoloji Dergisi, 3/22(2011), 537.

²⁰ Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, TDV. Yayınları, Ankara, 1997, 27-31.

tartışmalar söz konusudur.²¹ Bu tartışmalar sebebi ile bazı araştırmacılar ilim tasnifi alanında yazılan ilk eserin, Yakub b. İshâk el-Kindî'nin (ö.252/866) Kitabı Aksâmi'l-ilmî'l-insî adlı risalenin olduğunu belirtirler.²² Fakat bu risale de günümüze ulaşamamıştır. İslam düşünürlerinden bu konuda günümüze ulaşan ilk sistematik eser Farabî'nin (ö.339/950) *İhsâü'l-Ulûm* adlı çalışmasıdır. Farabî'nin ilim tasnifinde temel ayırım nazarî ilimler ve amelî ilimler şeklindedir. *İhsâü'l-Ulûm* adlı eserinde ise ilimleri beş bölümde incelemiştir;

1-Dil ilmi ve bölümleri

2-Mantık ilmi ve bölümleri

3- Matematik ilmi (İlmü't-Teâlim) ve bölümleri

4- Tabiat ve İlahiyyat ilimleri

5- Medenî ilim ve bölümleri

İbn Sina ise *Fî Aksâmi'l-Ulûmi'l-Aklyye* adlı eserinde Farabî'nin ilim tasnifini biraz daha genişleterek ele almıştır. O'nun tasnifinde de temelde nazarî ilim ve amelî ilim ayrımını görmektedir.²³ O bilim yerine bilgelik demektedir. Nazarî bilgelik içerisinde; doğa bilimi (ilmü't-tabî'î), matematik bilimi (ilmü'r-riyazî) ve Tanrı bilimini (ilmü'l-ilahî) incelemiştir. Amelî bilgelikte ise; ahlak, ev yönetimi ve siyaset bilimlerini incelemiştir. Mantık ilmini ise nazarî ve amelî bilgelğin kazanılmasını sağlayan²⁴ bir araç olarak değerlendirmiştir. İbn Sina bu tasnif ile geleneğe uymuş olsa da, şer'î ilimlere, dil ilimlerine ve uygulamalı ilimlere tasnifinde yer vermeyerek kendinden önceki âlimlerden ayrılmaktadır.²⁵

İhvan-ı Safa'nın da *Resâil* adlı eserinde ilim tasnifi mevcuttur. Bu tasnifte ilimler üç ana gruba ayrılmış olup ilimleri bu gruplar içerisinde değerlendirmişlerdir. İlim tasnifi genel olarak şu şekildedir;

²¹ Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, 539-540.

²² Türker, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, 540.

²³ İbn Sina, *Akli İlimlerin Bölümleri*, 208.

²⁴ İbn Sina, *Akli İlimlerin Bölümleri*, 215.

²⁵ Cihan, *Bilimler Tasnifi ve İbn Sina*, 449.

1- Uygulamalı Bilimler (el-Ulumu'r Riyaziyye): Bu grupta dil bilimleri, hesap bilimleri, fal, sihir, kimya, mekanik bilimleri, meslek ve sanat bilimleri, ticaret, ziraat, tarih gibi dünyevî bilimler yer almaktadır.

2- Şer'î Bilimler (el-Ulumu's Şer'iyye): Bu grupta ise tenzil bilimi, tevil bilimi, rivayet ve tarih bilimi, fıkıh ve hadis bilimi, tasavvuf bilimi ve rüya tabirleri bilimi gibi daha çok uhrevî bilimleri içermektedir.

3- Felsefi Bilimler (el-Ulumu'l Felsefiyye): Bu grupta da matematik, mantık, doğa ve ilahiyat bilimleri yer almaktadır.²⁶

Yapılan ilim tasnifleri dönemin ve kişilerin ilim anlayışlarını yansıtmaktadır. Ancak özellikle ilk dönem filozoflarının büyük ölçüde Aristo'dan etkilendikleri görülmektedir. Aristo ilimleri nazarî ve amelî ilimler şeklinde sınıflandırmıştır.²⁷ İlk dönem filozoflarının temelde bu tasnife sadık kaldıklarını görmekteyiz. Sonraki süreçte özellikle Gazzalî sonrası yapılan ilim tasniflerine dinî/şerî ilimler de eklenmiştir.²⁸ Özellikle Gazzalî'nin *İhya* adlı eserinde şer'î ve gayr-ı şer'î şeklinde yapmış olduğu ilim tasnifi bu alanda önemli bir yere sahiptir. Gazzalî dışında Seyyid Şerif Cürcanî, Sa'duddin Taftazânî gibi birçok âlimde de bu tür tasniflere rastlamaktayız.

Görüldüğü üzere yapılan tasnif çalışmaları ile ilimlerin alanları, sınırları, aralarındaki ilişkiler belirlenmeye çalışılmış ve ilimler sistematik bir değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Ayrıca İslam âlimleri eğitim ve öğretim müfredatını belirlemek için de bu gibi tasnif çalışmaları yürütmüşlerdir. Nitekim Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın da ilim tasnifinde dikkat etmiş olduğu nokta tahsil olup eğitim öğretimde izlenmesi gereken sıra göz önünde bulundurulmuştur.

Yapılan ilim tasnifleri âlimlerin amaçlarına, ele aldıkları konulara, vermiş oldukları önceliğe göre farklılık arz etmiştir. Bazı âlimler şer'î ilimler ve gayr-i şer'î ilimler şeklinde bir tasnif yaparken, bazı âlimler ilimleri aklî ilimler ve naklî ilimler şeklinde tasnif etmişlerdir. Bazı âlimler ise daha kapsamlı tasniflere yer vererek bu tür ayrımlardan uzak genel bir tasnif yapmaya çalışmışlardır.

²⁶ Şahin, *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri*, 74.

²⁷ Farabî, *İlimlerin Sayımı*, çev. Cevher Caduk, (İstanbul, Kurtuba Kitap, 2016), 8.

²⁸ Süleyman Gökbulut, "İlimler Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 19, (2007), 264.

İslam tarihi boyunca âlimler arasında ilim anlayışları farklılık arz etse de ilk tasnif çalışmaları Aristo'nun ilim tasnifi çalışmaları üzerine kurulu olduğu için tasnifte felsefî ilimler sağlam bir yer edinmiştir. İslam tarihindeki ilk ilmî çalışmalar elbette dinî ilimler üzerinedir. Fakat bu çalışmalar sırasında herhangi bir tasnif çalışması ile karşılaşmamaktayız. İslam âlimlerinin akıl ve bilginin mahiyeti konusundaki çalışmaları, ardından çeviri faaliyetleri sonucu hazırlamış oldukları ilmî eserleri, bilginin sistemli bir disiplin haline gelmesine böylece ilmin konusu ve sınırlarını belirlememize katkı sağlamıştır.

İlim tasnifinde belirleyici olan en önemli noktalardan biri ilimin ne amaçla elde edilmek istendiği, yani güdülen gayedir. Farabî ilimleri tasnif etmekteki gayesini *İhsâu'l-Ulûm* adlı eserinde şu şekilde açıklamaktadır; “İnsan bu ilimlerden birini öğrenip de bu esere bakacak olursa yaptığı ameliyenin ne olduğunu, neye nazar ettiğini, bu ameliyesinin kendisine sağlayacağı yararı, hangi ihtiyacını karşılayıp hangi fazilete erişebileceğini bilir. Eyleminin sonucu olarak, öğrenmeye çalıştığı ilmi körü körüne ve bilinçten yoksun bir şekilde değil de bir marifet ve basiret üzere gerçekleştirmiş olacaktır. Ayrıca insan bu eserle ilimler arasında mukayese edebilme kudretine de sahip olabilir. Hangisinin daha faziletli, daha yaralı, daha sağlam, daha güvenilir, daha kuvvetli, hangisinin daha gevşek, daha temelsiz ve daha zayıf olduğunu anlar.”²⁹ İlim büyük bir güçtür. Farabî'nin gütmüş olduğu gayeden de anlaşıldığı üzere kişi istediği ilmi iyi tanımalı ki bu güç altında ezilip helâk olmasın. Ayrıca öğrenilmesi gereken ilmin işlevini ve kendine sağlayacağı faydayı kişi önceden bilirse motive olmuş bir şekilde çalışmasını yürütecektir. Bu durum öğrenmesini kolaylaştıracak, zorlandığı süreçte pes etmeyecektir. Burada Farabî'nin ilimleri tasnif etmesindeki gayesinden bahsettik. Oysa ilimden beklenen asıl gaye en büyük mutluluğa ulaşmaktır. Birçok İslam düşünürünün talip olduğu bu temel amaçtan da bahsedelim.

İslam filozoflarına göre felsefe, kişiyi mutluluğa götüren bir yoldur. Mutluluk ise şeylerin hakikatlerini ve hâllerini beşeri takat ölçüsünde bilmekle elde edilir. Bu hakikat ve hâllere ulaşmak için ise birçok âlim bilgiyi sistemleştirmeye çalışmıştır.³⁰ Böylece birçok farklı ilim dalı ortaya çıkmıştır. Dolayısı ile felsefe/hikmet “bilgelik

²⁹ Farabî, *İlimlerin Sayımı*, 20.

³⁰ Sadreddinzâde Mehmed Emin Şirvani, *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye*, çev. Ahmet Kamil Cihan, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 64.

sevgisi” anlamına gelip ilimlerden ayrı düşünülemez. İslam âlimleri bilmeyi, kişinin kendini bilmesi, eşyanın hakikatini bilmek, varlıkları bilmek, tümüyle erdemleri bilmek gibi kapsamlı şekillerde değerlendirirler. Hikmet arayışı sırasında edinilen bu bilgiler, mutluluğun neliği ve nasıl kazanılacağı konusunda arayış içerisinde olanlara ışık tutar. Şöyle ki; felsefe insana her türlü erdemi kazandıran, teorik ve pratik ilimleri kapsayan, insana bu dünyada da ahirette de mutluluğu sağlayan şeydir.³¹ Hikmet sayesinde insan reziletlerden uzaklaşıp erdemli olmaya çalışır. Yani kişi bilgelik sevgisiyle, ilim arayışıyla kendi yetkinliğini kazanır. Hikmetin elde edilmesi, kişiye gerçek mutluluğu kazandırır. Erdemleri bilmek ve onları meleke haline getirmek insanı yetkinleştirir.³²

Mutluluk birçok filozof tarafından en yüce gaye olarak görülmüştür. Onlara göre mutluluğa götüren en güvenli yol ise felsefedir. Yani en yüce gaye olan mutluluk, iyi şeylerle, iyi şeyler ise felsefe/hikmet ile elde edilir. Bu sebeptendir ki ilim tasnifinde felsefi ilimlere ayrı bir önem verilir.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Farabî ilim tasnifine öncelikle dil ve mantık ilimleri ile başlar daha sonra matematik ilimlerine geçer. Ardından metafizik ilminin öğretiminde ihtiyaç duyulan fizik ilmi gelir. Tabîî ilimlerin ve metafizik ilminin ardından Farabî siyaset ilminin öğretilmesi gerektiğini düşünür. Bu ilim sayesinde insan nefis ve aklın bilgisinin yanında toplum içinde yaşayarak nasıl yetkinliğe ulaşacağını öğrenir. Ayrıca Farabî ahlâk ilmini de siyaset ilmi içerisinde değerlendirir. Böylece insan nazarî yetkinliğe ulaşacaktır. Kısacası teorik ilimlerle birlikte nazarî yetkinliğe ulaşıp mutluluk elde edilir. Aynı şekilde İbn Sina’ya göre de teorik yetkinliğin kazanılabilmesi için pratik felsefenin tahsili zorunludur.³³

İbn Miskeveyh’e göre ise yüce mutluluğun elde edilmesi için insan, tüm iradesini ve nefsanî isteklerini yok ederek, yaptığı şeyleri özünün dışında başka bir amaç için yapmamalıdır. Yani fiili doğrudan fazilet ve iyilik için olmalıdır. Felsefenin ve mutluluğun amacı budur.³⁴ Ona göre insan nefsi istekler ve tabîî davranışlardan tamamen kurtulunca, nefsinde ve özünde yerleşmiş olan ilahî gerçekleri kavrar. Aklın

³¹ Hasan Hüseyin Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, (İstanbul, İz Yayıncılık, 2001), 164.

³² Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, 165.

³³ Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, 172, 176.

³⁴ İbn Miskeveyh, *Ahlâkî Olgunlaştırmak*, çev. A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu, (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları), 85.

ilahî gerçekleri düşünmesi, ilk aklî bilgiler yani ilk önermelerden daha üstün ve açık bir anlam taşır.³⁵ Kısaca İbn Miskeveyh, ilk aklî bilgiler elde edildikten sonra yüce mutluluğa ulaşmayı hedefler.

Metafiziğin en temel gayesi ebedi mutluluğa ulaşmak olup bunun için diğer ilimlere ihtiyaç duyulmaktadır. Yani nazari ilimlere sahip olmak mutluluk için yeterli olmayıp ameli ilimlerin öğrenilmesi ve öğrenilen ilimlerin faal bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Bu ilimlerin öğrenimi için ise İslam âlimleri yukarıda da belirttiğimiz gibi belli bir sıra gözetmişlerdir.

Hikmet; birçok düşünür ve âlim tarafından ulaşmak istenen en kıymetli unsurdur. En kıymetli olana ulaşmak için harcanan çaba ve arayışta kıymetli olmaktadır. Birçok düşünür ve âlim, farklı kültürel özelliklere, düşüncelere, yöntemlere sahip olsalar da, aynı arayışta olup, hakikate ulaşma amacı ile çalışmışlardır. Erzurumlu İbrahim Hakkı'da hayatı boyunca hakikat arayışını sürdüren; tarih, kültür, din ve bilim açısından oldukça önemli mütefekkirlerimizden birisidir. O 18. yüzyılın hem dini hem de müspet ilimlerle ilgilenmiş, çok yönlü büyük bir âlimidir. Tezimizin amacı onun bu çabasını ve bilimsel karakterini inceleyip bu alanlarda çalışmalar yapmak isteyen kişilere bir nebze ışık tutmaktır. Ayrıca, toplumumuzun gelişmesi ve ilerlemesi için, sahip olduğumuz kültür içerisindeki gelişme ve ilerlemeleri sağlayan âlimlerin çalışmaları incelenmelidir. Bu sayede kendi kültürümüze karşı yabancılaşmaktan ve yanlış değerlendirmelerden kurtulmuş olacağız. Kültür tarihi açısından İslam medeniyetinde büyük rolü olan âlimlerimizi her zaman saygıyla yâd edeceğiz. Sadece bununla kalmayıp yeni çalışmalara ve ilerlemelere katkıda bulunacağımızı ummaktayız. İslam dünyasının İbn Sina, Farabi, El Biruni, Uluğ Bey, Fuzuli, Mevlana, Evliya Çelebi, Ahmet Yesevi gibi önemli simaları arasında bulunan Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ilim anlayışı ele alınarak kültür ve medeniyetimize katkıları gözler önüne serilecektir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın genellikle tasavvufî yönü incelenmiş ama bilimsel yönüne, bilim anlayışına yeterince değinilmemiştir. Bu durum ilmiyle, örnek yaşantısı ve öğretileriyle hem yaşadığı döneme hem de çağlar ötesine rehberlik eden Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ilmi anlayışını araştırmayı önemli kılmaktadır.

³⁵ İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırmak*, 85.

Çalışmamızla ilgili başvuracağımız kaynakların başında ele alacağımız İslam mütefekkeri Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın kendi eserleri gelmektedir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ansiklopedik bir nitelik taşıyan *Marifetnâme* (Hakkı, Erzurumlu İbrahim, *Marifetnâme*, Hazırlayan: Cafer Durmuş, İstanbul, Erkam Yayınları, 2011, (Translitere baskı)) adlı eseri önde gelmektedir. Eser mukaddime, üç fen ve bir de hâtime olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. İbrahim Hakkı eserinde birçok ilim dalından bahsetmiş ve bu ilimler hakkında gerekli açıklamalarda bulunmuştur. Eserde öncelikle pozitif ilimlere ardından dini ilimlere değinmektedir.

Ona göre hakikatin bilgisine ulaşmak için müspet ilimlerin de öğrenilmesi gerekmektedir. Ancak cehaletten kurtulup, ilim ve hikmet elde etmek için çalışanlar bilginler zümresine girebilir. Erzurumlu İbrahim Hakkı da eserinde bu fikrini bizzat uygulayarak göstermiştir. O kendinden önceki âlimlerin bilgilerini öğrenmekle kalmayıp çağının yeni bilgileriyle mezcetmiştir. Bu başarısı onun bilime yaklaşımı ve açık fikirli bir şahsiyet olmasından kaynaklanır.

Mehmet Suat Demir tarafından Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın bazı risalelerinin derlendiği *Erzurum-Hasankaleli İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Risaleleri* (Hakkı, Erzurumlu İbrahim. *Erzurum-Hasankaleli İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Risâleleri, "Tertîbu'l-Ulûm"*, Çeviren Mehmet Suat Demir, Erzurum: İbrahim Hakkı Hazretleri Cami Külliyesi Kültür Derneği, 2004.) adlı çalışmadan da faydalanacağız. Eserde Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Kıyâfetnâme, Ta'bîrnâme, İhtilâcnâme, Tertîbu'l-ulûm gibi döneminin önemli ilmi çalışmalarını barındıran risalelerin asılları ile sadeleştirilmiş halleri bulunur. *Tertîbu'l Ulûm* adlı çalışmada Erzurumlu İbrahim Hakkı hangi ilimlerin öğrenilmesi gerektiğine ve bu ilimlerin öğretiminde hangi eserlerin okunması gerektiğine dikkat çeker.

Süleyman Uludağ tarafından yazılan *Erzurumlu Bir Fikir Adamı İbrahim Hakkı Erzurûmî* (Uludağ, Süleyman. *Erzurumlu Bir Fikir Adamı İbrahim Hakkı Erzurûmî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.) adlı eser onun hayatı, kişiliği, ilme yaklaşımı ve düşünsel özellikleri hakkında bizlere fikir vermektedir. Eserde Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın hayatı ve eserlerine değinilerek, âlim, arif, hakîm, şair ve mutasavvıf bir Osmanlı fikir adamı olduğu vurgulanır.

Sadi Irmak, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın pozitif ilimlere yaklaşımını ele aldığı *İbrahim Hakkı ve Pozitif İlimler* (Irmak, Sadi. *İbrahim Hakkı ve Pozitif İlimler*, Tıp Fakültesi Mecmuası, Sayı 36, İstanbul, 1973, s.153-168) adlı yazısında, onun önyargılardan uzak, özgür düşünebilen bir kişi olduğundan bahseder. İslam bilginleri arasında süregelen pozitif ilimlerle Kuran'ın uyumu tartışmalarına, Allah kelamı değişmez olsa da pozitif ilimlerin sürekli bir değişim ve gelişim içinde olduklarını söyleyerek açıklık kazandırmaya çalışır. Konuyla alakalı *Marifetnâme*'den örnekler verir ve İbrahim Hakkı'nın ilmi anlayışına ışık tutar. Ancak dini ilimlere burada yer vermemektedir.

Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâmesi* (Revnakoğlu, Cemaleddin Server. *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâmesi*. İstanbul: İlk harf Yayınları, 2000) ve Amil Çelebioğlu *Erzurumlu İbrahim Hakkı* (Çelebioğlu, Amil. *Erzurumlu İbrahim Hakkı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988) adlı eserlerinde Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın hayatını, eserlerini oldukça detaylı bir şekilde kaleme almışlardır. Hatta eserlerin içeriklerinden bölümlerde paylaşmışlardır. Bu eserlerde Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın şahsiyeti, edebî, felsefî, dinî ve tasavvufî yönlerine değinilmektedir.

Bu eserlerde Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ilim anlayışı oldukça yüzeysel geçilmiş ya da sadece onun incelemiş olduğu ilimlere değinilmiştir. Yapılan çalışmaların birçoğu hayatı, tasavvufî yönü, ahlak anlayışı üzerine ya da Sadi Irmak'ın makalesinde olduğu gibi tek yönlü bir inceleme olmuştur. Biz bu tezimizde İbrahim Hakkı'nın ilim anlayışını ve ilimlere yaklaşımını doğru değerlendirebilmek için öncelikle yaşadığı dönemdeki ilmi çalışmalardan bahsettik. Ardından âlimde ve öğrencide aradığı özelliklere değindik. Böylece onun ilme yaklaşımı daha iyi anlaşılacaktır. Son olarak *Marifetnâme*'deki ilimlere kısaca yer verdik.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI’NIN İLİM ANLAYIŞINA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Osmanlı Döneminde İlim Anlayışına Genel Bir Bakış

Bu tezde amacımız Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın ilim anlayışı olsa da onu daha iyi anlamak ve değerlendirmek için ilim tasnifi çalışmaları ve Osmanlı dönemi ilim anlayışından da bahsedilecektir. Geleceğimize yön verebilmek için geçmişimizi iyi değerlendirmeliyiz. Bu açıdan Osmanlı döneminde yapılmış ilmî çalışmalar bizim için büyük bir önem arz etmektedir. Bu bölümde yaklaşık altı yüz yıl hüküm sürmüş olan Osmanlı’da ilmî durumdan kısaca bahsedilecektir. Bu sayede Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın yaşamış olduğu dönemin analizi daha iyi yapılabilecektir. Şunu belirtmeliyiz ki, bu bölümde asıl konunun dışına çıkmamak için fazla detaya yer verilmeyecek, genel çerçeve içerisinde kalınacaktır. Amacımız Osmanlı dönemindeki her ilmi çalışmayı ve anlayışı değerlendirmek olmayıp, dönemin ilim anlayışını, yapılan çalışmaları genel olarak sunmaktır.

Osmanlı’da ilim kelimesi genellikle malûmat (bilgi) anlamı içerisinde kullanılmaktadır. Âlim de zamanın önem verilen ve üzerinde çalışılan ilimlerinin hepsini çok iyi bilen kimsedir. Böylece büyük âlim, birçok şeyi bilendir.³⁶ Bu sebeple Osmanlı döneminde karşılaştığımız âlimlerin hemen hemen hepsi birçok alanda çalışmalar yürütmüş, eserler vermiştir. Bu kıymetli eserleri hazırlamak ve farklı ilim alanlarından bilgi elde etmek için birçok yere seyahat etmişlerdir. Seyahat ettikleri bu yerler; özellikle naklî ilimler için Suriye, Mısır gibi Arap nüfusun yoğun olduğu bölgelerken, akli ilimler için İran, Horasan, Maverâünnehir gibi Türk nüfusun yoğun

³⁶ Fahri Unan,” *Osmanlı Medrese Uleması İlim Anlayışı ve İlmî Verim*”, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3/5, (2003), 23.

olduğu bölgelerdir.³⁷ Âlimlerin ilim sevgisi, bu meşakkatli yolculukları arzulanır kılmaktadır. Osmanlı döneminde ilim tasnif çalışmalarını değerlendirmeye geçmeden önce ilmi konuda yaşanan gelişmelere bir göz atmamız ilmî ilerleme ve ilme verilen değeri anlamak bakımından önemli olacaktır.

Osmanlı'da Orhan Bey zamanında açılan ilk medrese İznik medresesidir. Bu medrese, dönemindeki diğer bölgelerdeki medreselerden pek farklı değildir. Ama İznik medresesinin bulunduğu bölgeye katmış olduğu ilmî değer uzun yıllar sürmüştür. İznik medresesinin baş müderrisi ise aklî ve naklî ilimlerde uzman bir âlim olan Davud bin Mahmud-ur Rumî-ül Kayserî'dir. (ö.756/1350)³⁸ Osmanlının ikinci medresesini ise Orhan Bey'in kumandanlarından Lala Şahin kendisine verilen ganimetlerden, Bursa'da yaptırmıştır.³⁹ Genelde bu dönemde yapılan ilmi çalışmaların Arapça kaleme alındığını görmekteyiz. Ayrıca medreselerin programlarında fıkıh, kelam gibi dinî ilimler yoğunluktaydı. Bunun yanı sıra mantık, matematik gibi aklî ilimlerde okutulmaktaydı. Bursa kadısı ayrıca Manastır Medresesinin müderrisi olan Molla Fenârî⁴⁰ (ö.834/1430) tasavvuf ilminin yanında aklî ilimlere de değer vermiş büyük bir âlimdir. Bu dönemin önemli bilginlerinden biri de Kadı-zade-i Rumî'dir. Tam adı Musa Paşa bin Mahmut Salâhaddin olup dönemin önemli matematikçi ve astronomlarından. Bursa'dan Horasan'a ve Türkistan'a yolculuklar yapmış, Semerkant'ta bulunduğu sırada Uluğ Bey tarafından Semerkant Rasathanesi müdürlüğüne ve Semerkant Medresesi başkanlığına getirilmiştir.⁴¹ Osmanlı'nın 1400'lü yıllarında tıp alanındaki çalışmaların arttığını görmekteyiz. Bu dönemin en ünlü hekimlerinden biri Hacı Paşa lakaplı Celâleddin Hızır'dır. Hacı Paşa Mısır'da eğitimini tamamladıktan sonra Kahire'de el-Melikü'l-Mansur Kalavun Şifahanesi'nde başhekimlik yapmıştır.⁴² Yine bu dönemde asıl adı İbrahim, lakabı Taceddin olan Ahmedî'nin tıp alanında yazmış olduğu *Tervih-ül Ervah* adlı eseri dikkat çekmektedir.⁴³

³⁷ Fahri Unan, "Osmanlı Medrese Uleması İlim Anlayışı ve İlmi Verim", 15.

³⁸ Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970), 12.

³⁹ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 12.

⁴⁰ Tam adı, Şemseddin Mehmet bin Hamza el-Fenârî'dir.

⁴¹ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 14.

⁴² Cemil Akpınar, "Hacı Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/haci-pasa> (13.06.2021).

⁴³ Detaylı bilgi için bk. Günay Kut, "Ahmedî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmedi> (13.06.2021).

XV. yy. başlarında Yıldırım Bayezit tarafından Bursa’da Dâr’üt-Tıp adında bir hastane açılmıştır.⁴⁴ II. Murat döneminde de Mukabil-zade Mümin ve Fethullah Şirvanî gibi âlimlere rastlamaktayız.⁴⁵ Burada dikkat çekmemiz gereken bir diğer noktada âlimlerin ilim tahsili için doğuya seyahat etmeleridir. Birçok âlim Horasan, Semerkant, Mısır gibi bölgeleri ziyaret ederek bu bölgelerdeki hocalardan birçok ilim öğrenmişlerdir. Daha çok Osmanlı topraklarında ilim tahsilinin yoğunlaşması ise Fatih Sultan Mehmet devrinde başlayacaktır.

Osmanlı’nın ilk dönemlerinde kelâm, fıkıh, tefsir gibi daha çok dinî ilimlerin ağırlıkta olduğu çalışmalar bulunmaktadır. Burada daha azınlıkta olan belli başlı müspet ilimlere değinmeyi yeterli görüyoruz.

Fatih Sultan Mehmet Han’ın dönemine geldiğimizde felsefî ve ilmî düşünüşte bir artış görmekteyiz. Bunun temel sebebi Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fetihden sonra ilim merkezi yapmayı amaçlamasıdır. Siyasi ve askerî konularda muhteşem bir zekâyâ sahip olan Fatih Sultan Mehmet’in ilme karşı büyük bir ilgisi ve saygısı vardır. Döneminde yaşamış âlimleri korumuş, ilmi çalışmalarına destek vermiştir. Ayrıca birçok âlimi Osmanlı topraklarına davet etmiş ve en güzel şekilde ağırlamıştır. Boş zamanlarında âlimlerle bir araya gelip ilmi tartışmalara katılmıştır. Onun bu ilgisi döneminde düşünce hayatını canlı tutmayı sağlamıştır.⁴⁶ Geometri, matematik, astronomi, coğrafya, felsefe, zooloji gibi birçok ilmi eserin tercüme edilmesini sağlamıştır.⁴⁷ Buradan da ilim ve felsefeye olan ilgisinin ne denli büyük olduğunu anlıyoruz.

Fatih Sultan Mehmet’in ilme katkısı bunlarla sınırlı kalmamış, birçok medrese inşa ettirmiştir. Bu medreselerden en dikkat çeken, Sahn-ı Seman adıyla anılan caminin etrafına kurulmuş sekiz medresedir. Caminin batı tarafına ise kütüphane, darüşşifa ve dışarıdan gelen ulema ve yolcuların konaklayabilecekleri misafirhane inşa edilmiştir.

⁴⁴ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 22.

⁴⁵ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 22-24.

⁴⁶ Ahmet Kamil Cihan, “Fâtih Dönemi Düşünce Hayatına Genel Bir Bakış”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 14, (2003), 121.

⁴⁷ Detaylı bilgi için bkz., Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 26-32.

Sahn medreselerinin Marmara tarafında kalan medreseleri Akdeniz, haliç tarafında kalan medreseleri ise Karadeniz olarak adlandırılırdı.⁴⁸

Fatih Sultan Mehmet döneminde matematik ve astronomi bilimi ile ilgili ciddi çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemde matematik ve astronomi ilmi ile ilgilenen önemli âlimlerden biri; Alâeddin Ali bin Muhammed Kuşçu'dur. Timur Devleti'nin kurucusu Timur'un torunu Uluğ Bey ile birlikte çalışmalar yürüten Ali Kuşçu, bir süre Uluğ Bey Rasathanesi'nin başında görev yapmıştır. Ayrıca Uluğ Bey Zîc'inin tamamlanmasında yardımcı olmuştur. Uluğ Bey'in vefatı üzerine Ali Kuşçu Akkoyunlular'a sığınmıştır. Burada bir müddet çalışmalarına devam ettikten sonra Uzun Hasan tarafından Fatih Sultan Mehmet'e elçi olarak gönderilmiştir.⁴⁹

Âlimlere verdiği değerle bilinen Fatih Sultan Mehmet Ali Kuşçu'ya da çok önem vermiş ve onu Ayasofya medresesinin müderrisi yapmıştır. 15 Aralık 1474'te (5 Şaban 879) İstanbul'da vefat eden Ali Kuşçu'nun naaşı Eyyüb Sultan mezarlığına defnedilmiştir.⁵⁰ O kelâm, dil bilimi, matematik ve astronomi ilimleri ile ilgilenmiş ve bu alanlarda birçok eser vermiştir.

Fatih döneminde rastladığımız bir diğer âlim Yusuf Sinan Paşa'dır. Kendisi ünlü bir matematik bilgini olup İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in oğludur.⁵¹

Asıl adı Şemseddin Muhammed b. Hamza olan Fatih Sultan Mehmed'in hocası Akşemseddin'de bu dönemin önemli âlimlerindendir. O dinî ilimlerin yanında aklî ilimlere de önem vermiştir. Özellikle tıp ilminde uzmanlaşmış hatta bu alanda önemli çalışmalara imza atmıştır. Örneğin o tıp tarihinde mikrop konusunu ilk açıklayan ve hastalıkların bu mikroplar sebebi ile bulaştığını söyleyen ilk kişidir.⁵² Tıp alanında vermiş olduğu en önemli eseri *Kitab-ı Tıp*'tir.

Fatih Sultan Mehmet döneminde yaşamış önemli tıp âlimlerinden bir diğeri ise, Sabuncuoğlu Şerafettin Ali bin Elhac İlyas'tır. Döneminin büyük cerrahlarından olan

⁴⁸ Fahri Unan, "Sahn-ı Semân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahn-i-seman> (13.06.2021).

⁴⁹ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 41.

⁵⁰ Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-kuscu> (14.06.2021).

⁵¹ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 42.

⁵² Orhan F. Köprülü, Mustafa İsmet Uzun, "Akşemseddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/aksemseddin> (14.06.2021).

Sabuncuoğlu Şerafettin'in *Cerrahname-i İlhanî* ve *Mücerrebname* adında iki önemli eseri mevcuttur.⁵³

Altıncıade adında bir tıp âlimi daha vardır ki o idrar tutulmasını bir sonda yardımı ile tedavi etmiştir. Bu yolla yapılan tedavi yöntemini ise İbn Sina'nın *el-Kânûn fi't-Tıp* adlı eserinden öğrenmiştir.⁵⁴

Bu dönemin önemli âlimlerinden bir diğeri Hocaîade Muslihüddin Efendi'dir. O fizik, matematik, felsefe, fıkıh, kelâm, dil bilimi gibi birçok alanla ilgilenmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in emri ile Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l felâsife* adlı reddiyesine karşı *Tehâfüt* adlı bir eser yazmıştır.⁵⁵ Padişah bu konuda başka âlimlerden de eser yazmalarını istemiş fakat Hocaîade'nin eseri padişah tarafından daha çok beğenilmiştir. Bu konuda eser yazan bir diğeri kişi Aleâddin Ali et-Tûsî'dir.⁵⁶ Yine Hocaîade'nin *Mukaddemâtu Seb' fi Ma'rifeti Kavsi Kuzah* adında optik ilmi ile ilgili bir eseri mevcuttur.⁵⁷ Hocaîade Muslihüddin Efendi Sahn-ı Seman müderrislerinden olup onun ilim tasnifi konusunda çalışması bulunmaktadır. O ilimleri üç grupta değerlendirir. İlki anlatılması ve yazılması mümkün olan ilimler, ikincisi anlatılması mümkün olup yazılması doğru görülmeyen ilimler, üçüncüsü ise anlatılması mümkün olmayan ilimlerdir. Birinci ilimler tasnif ve telif edilmiş eserlerdir. İkinci tür ilimler sohbet ve münazaralarda kullanılan cedeldir. Son kategorideki ilim ise ledünnî ilim olup bu tür bilgiyi kişi bizzat müşahade ederek elde eder, insanlara ise birtakım işaretlerle yüzeysel bahsedebilir.⁵⁸

Elbette dönemler arasında keskin geçişler mümkün değildir. Bu sebeple Fatih Sultan Mehmet döneminde görmüş olduğumuz âlimleri II. Murat veya II. Beyazıt döneminde de rastlamaktayız. Mesela Hocaîade'yi hem II. Murat hem de Fatih Sultan Mehmet döneminde görmekteyiz. Yine aynı şekilde Molla Lütî hem Fatih Sultan Mehmet döneminde hem de II. Beyazıt döneminde yaşamıştır. Molla Lütî'nin gerçek adı Lütfullah olup daha çok Sarı ve Molla lakaplarıyla anılmaktadır. II. Beyazıt zamanında Bursa, Edirne ve Fatih medreselerinde müderrislik yapmıştır. Büyük bir âlim

⁵³ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 44-45.

⁵⁴ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 45.

⁵⁵ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 47.

⁵⁶ Saffet Köse, "Hocaîade Muslihuddin Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hocazade-muslihuddin-efendi> (14.06.2021).

⁵⁷ Cihan, "Fâtih Dönemi Düşünce Hayatına Genel Bir Bakış", 123.

⁵⁸ Fahri Unan, *Osmanlı Medrese Uleması İlim Anlayışı ve İlmi Verim*, 17-18.

olan Molla Lütü'nin *Risale fi'l-ulûmi's-şer'iyye ve'l-arabiyye* adlı eserinde ilim tasnifi çalışması mevcuttur. Fakat bu çalışma dinî ilimleri kapsamaktadır.⁵⁹ Ayrıca Tez'îfu'l-Ez'af adında bir geometri eseri bulunmaktadır.⁶⁰ Yapmış olduğu ağır eleştirilerden rahatsız olan bazı ulema tarafından dinsizlikle suçlanarak Hatipzade Fetvası ile idam kararı verilmiştir.⁶¹

Fatih Sultan Mehmet döneminde daha birçok âlimimiz ve onların birçok ilmi çalışmaları bulunmaktadır. Ayrıca bahsettiğimiz âlimler sadece bir ilim dalı ile ilgilenmekle yetinmemişler, hem dinî hem de müspet ilimlerle ilgili çalışmalar yapmışlardır. Yani sadece fıkıh, kelâm, dil bilimleri gibi ilimlerle sınırlı kalmayıp matematik, astronomi, tıp ve felsefe gibi ilimlerle ilgili çalışmaları ile karşılaşmaktayız. Fakat biz burada dönemin en çok dikkat çeken âlimlerinden ve çalışmalarından bahsetmekle yetineceğiz.

Fatih Sultan Mehmet döneminden sonra oğlu II. Beyazıt döneminin önde gelen âlimlerinden bahsederek devam edeceğiz. Bu dönemin dikkat çeken âlimlerinden biri, Mahmud bin Mehmed'dir. O Mirim Çelebi lakabı ile anılmakta olup döneminin ünlü astronom ve matematikçilerindendir. En ünlü eseri II. Beyazıt'ın emri ile Uluğ Bey Zîc'ine yazdığı şerhin adı *Düstur'ül-amel ve tahsisü'l-cedvel*'dir.⁶²

Tıp ilmi alanında ise Ahi Çelebi ile karşılaşmaktayız. Ahi Çelebi özellikle böbrek ve mesane taşları üzerine çalışmalar yürütmüştür. Babası Ahi Ahmet Kemal gibi iyi bir hekim olan Ahi Çelebi II. Beyazıt döneminde başhekim olarak atanmış ve bu görevini Kanunî Sultan Süleyman vefat edene kadar devam ettirmiştir.⁶³

Kanunî Sultan Süleyman da diğer Osmanlı padişahları gibi ilme çok değer vermiş ve âlimleri desteklemiştir. O Süleymaniye medreselerini inşa ettirmiş ve bu medresenin bölümlerini tıp ve matematik ilimleri için ayırmıştır.⁶⁴ Özellikle Osmanlının bu dönemde denizlerde varlık göstermesi coğrafya ilmine ilginin artmasını ve bu ilmin

⁵⁹ Süleyman Gökbulut, "İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri", İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, sayı; 19, (2007), 246-247.

⁶⁰ Cihan, "Fâtih Dönemi Düşünce Hayatına Genel Bir Bakış", 123.

⁶¹ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 53-54.

⁶² Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 55

⁶³ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 59

⁶⁴ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 64

gelişmesini sağlamıştır. Bu dönemde deniz coğrafyacılığında önemli iki isim karşımıza çıkmaktadır. Biri Piri Reis, diğeri ise Seyid Ali Reis'tir.

Tam adı Pîrî Muhyiddin b. Hacı Mehmed olup II. Beyazıt döneminde amcası Kemal Reis ile beraber devlet hizmetinde bulunmuştur.⁶⁵ Piri Reis'in en önemli eserleri çizmiş olduğu dünya haritası ve *Kitab-ı Bahriyye* adlı eseridir. Çizmiş olduğu dünya haritası günümüze ulaşan en eski dünya haritası olma özelliğini taşımaktadır.⁶⁶ Ayrıca *Kitab-ı Bahriyye* adlı eserinde de çok sayıda harita mevcuttur ve o bu eserini Kanunî Sultan Süleyman'a sunmuştur.⁶⁷

Denizcilikle ilgilenmiş önemli coğrafyacılarından biri de Seydi Ali Reis'tir. Seydi Ali bin Hüseyin âlim bir kişiliğe sahip olup ilim ve sanata çok önem vermiştir. Özellikle astronomi ve coğrafya alanlarında eserleri de mevcuttur. Ayrıca şair olan Seydi Ali Reis şiirlerinde "Kâtibî" mahlasını kullanırdı.⁶⁸ Babası Kanunî Sultan Süleyman döneminde tersane kâhyası olan Hızır Kethüda'dır. Seydi Ali Reis Kıbrıs fethine katılmış, donanma kumandanlığı yapmış, usta bir gemicidir. *Mir'atü'l-Memalik* ve *Muhit* adında iki önemli eseri mevcuttur. Seydi Ali Reis *Mir'atü'l-Memalik* adlı eserini Kanunî Sultan Süleyman'a sunmuş ve bunun üzerine müteferrikalığa daha sonra da Diyarbekir tımar defterdarlığına atanmıştır.⁶⁹ Bu eseri seyahatname niteliğindedir. Muhit adlı eseri ise deniz astronomisi ve coğrafya ile ilgili konuları içermektedir. Yine astronomi alanında Seydi Ali Reis'in Ali Kuşçu'nun er- *Risâletü'l-Fethiyye* adlı eserini çevirdiği *Hulâsatü'l-hey'e* ve *Mir'at'i Kâinat* adlı bir eserine rastlamaktayız.⁷⁰

Coğrafya ve harita alanında Barbaros Hayrettin lakabıyla bilinen Hızır Reis, Oruç Reis, Turgut Reis gibi birçok âlim ve denizci bulunmaktadır. Bunların yanında birçok çeviri ve toplama eserler de mevcuttur. Hepsinden burada bahsetmemiz pek mümkün olamayacağı için buraya kadar değindiğimiz âlimler ve eserleri ile yetineceğiz.

⁶⁵ İdris Bostan, "Pîrî Reis", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/piri-reis> (15.06.2021).

⁶⁶ İdris Bostan, "Pîrî Reis".

⁶⁷ İdris Bostan, "Pîrî Reis".

⁶⁸ Mahmut Ak, "Seydi Ali Reis", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seydi-ali-reis> (15.06.2021). Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 75.

⁶⁹ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 76.

⁷⁰ Mahmut Ak, "Seydi Ali Reis", Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 79-80.

Kanunî Sultan Süleyman döneminde ilmi çalışmalar sadece coğrafya ile sınırlı kalmayıp matematik ve astronomi alanlarında da önemli çalışmalar yapıldığını görmekteyiz. Örneğin; Matrakçı Nasuh'un Nasuh-üs *Salayihü'l-Matrakî (Umdetü'l-Hisab)* adlı aritmetik kitabı, Hacı Muhyiddin bin Mehmed bin Havi Atmaca'nın *Mecmuatü'l-kavaid fi beyan-i müntahabi'l-fevaid* adlı Türkçe aritmetik kitabı, Ali bin Veli bin Hamza el-Magribî'nin *Tuhfetü'l A'dad li zevi'l- Rüşd ve el-Sedad* adında bir aritmetik kitabı vardır.⁷¹

Astronomi alanında ise Gıyaseddin Cemşid'in *Sülemü's Sema* adlı eserinin Mustafa Zeki tarafından Türkçe çevirisi ve Ali Kuşçu'nun *Risale fi'lhey'eteserinin* Abdullah bin Perviz adlı kişi tarafından *Mirkârü's Sema* adıyla çevirisine rastlamaktayız.⁷²

III. Murad dönemin de ise Taküyyiddin Mehmet bin Ahmet adında astronomi ile ilgilenen bir âlim dikkat çekmektedir. Taküyyiddin Mehmet dönemin meşhur hocası Sadeddin Efendi'ye Uluğ Bey'in Zîc'inin yeni rasatlarla düzenlenmesi gerektiğini bildirmiştir. Sadeddin Efendi'nin durumu III. Murad'a bildirmesiyle padişah bir rasathane yapılmasını emretmiş ve bu işin başına da Taküyyiddin Mehmet'i görevlendirmiştir. Kurulan bu rasathanenin daha sonra dönemin şeyhülislamı Ahmet Şemseddin Efendi tarafından uğursuzluk getirdiği iddiası ile padişah yıkılması emrini vermiştir. Şeyhülislamın bu iddiasının asıl sebebi ise Taküyyiddin Mehmet'e rasathane yapımı konusunda destek olan Hoca Sadeddin ile arasındaki husumettir.⁷³ Yaşanan bu acı olay Osmanlı devletinde ilimlere vurulmuş en büyük darbedir. Ayrıca burada şahsi problemlerin ilim alanında ne denli olumsuz etkilerinin olduğuna şahit olmaktayız. Taküyyiddin Mehmet *Âlatü'r Rasadiye li Zîc-i Şehinşahiye* adlı eserinde rasathanede kullanılacak malzemelerden bahsetmiştir ve *Sidretü'l-münteha el-efkâr fi melekûti'l-felekü'd-devvar* adlı çalışmasında da gözlemlerini ve çalışma sonuçlarını yazmıştır.⁷⁴

Bu dönemde dikkat çeken bir diğer âlim Taşköprülüzade Usameddin Ahmed bin Mustafa'dır. Taşköprülüzade'nin fıkıh, kelâm, felsefe, tıp, kimya, botanik, zooloji, matematik, fizik, astronomi, geometri gibi birçok ilmi konu alan *Miftahü's-Sa'ade* ve

⁷¹ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 86-87.

⁷² Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 88.

⁷³ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 90-91.

⁷⁴ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 89-90.

Misbahü's-Siyade adında ansiklopedik eseri vardır. Arapça olan bu eserin Türkçeye çevirisini oğlu Kemaleddin Mehmet, *Mevzuatü'l-ulûm* adıyla yapmıştır.⁷⁵ Taşköprülüzade, Miftahü's-Sa'âde adlı eserinde detaylı bir ilim tasnifi yapmıştır. Genel olarak o ilimleri ikiye ayırmıştır; birincisi “zahiri ilimler” olup bu ilimlere sarf, nahiv, beyan, mantık, kelâm, tefsir, hadis gibi ilimleri dâhil etmiştir. İkinci grup ise “batınî ilimler” olup buraya ise tasavvuf gibi ilahî bilgiye ulaşmayı sağlayan ilimleri ekler.⁷⁶ Esasen Taşköprülüzade ve Nev'i Efendi gibi bazı âlimler ilim tasnifi konusunda belli başlı bir tasnif yapmak yerine eserlerinde genel bilgiler sunmuşlardır.⁷⁷

Bu dönemde tıp, kimya gibi ilimlerde önceki dönemlere göre duraklama yaşanmıştır. Bunun sebebi ise genel olarak medreselerde görülen iltimas ve bunun sonucunda liyakatsiz müderrislerin göreve getirilmesidir. Hatta halkın sağlığını tehdit eden liyakatsiz hekimlerin ortaya çıkması üzerine dönemin başhekimii II. Selim'den hekimlerin bir sınava tâbî tutulmasını talep etmiştir.⁷⁸

Görüldüğü üzere Osmanlı'da ilmi çalışmalar her dönemde yapılmakta olup âlimlerin birçok ilme vakıf olduğuna şahit olduk. Bazı ilmî alanlara duyulan ilgi dönem dönem değişmiş olsa da her dönem ilmî çalışmalar yapılmıştır. Yani bir dönem sadece astronomi, coğrafya veya fıkıh gibi dini ilimlerden çalışmalar yürütülmemiş, her ilim alanında az ya da çok çalışılmış, tamamen terk edilmemiştir. Elbette Osmanlı'nın büyük ve güçlü bir devlet olması, padişahlarının ilme ve âlime vermiş olduğu değer, Osmanlı topraklarında ilmî çalışmaların artması ve gelişmesini sağlamıştır. Fakat zamanla âlimlere verilen değer azalması, kişisel çıkarların gözetilmesi, liyakatsizlik ve iltimas gibi olumsuzlukların artması sebebiyle ilmî çalışmalarda bir duraklama hatta gerileme gözlenmektedir. XV. yy. ortasından XVII. yy. başlarını kapsayan bu dönemde Batıdaki ilmî çalışmaların özellikle Rönesans'ın etkisiyle arttığını görüyoruz. Batıdaki değişimlerden pek haberdar olmayan Osmanlı ilmî alanda ilerleme sağlayamamış hatta Batıya göre geri kalmaya başlamıştır. Mesela; Batı'da Nicolaus Kopernikus'un evrenin merkezinin güneş olduğunu ve gezegenlerin güneş etrafında döndüğünü ispat etmişken, Osmanlı'da Taküyyiddin Mehmet'in kurdurduğu rasathanede hâlâ Ptolemaios

⁷⁵ Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 94.

⁷⁶ Unan, *Osmanlı Medrese Uleması İlim Anlayışı ve İlmi Verim*, 18.

⁷⁷ Gökbulut, “*İlim Tasniflerinde Tasavvufun Yeri*”, 247, bk. 12. Dipnot.

⁷⁸ Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 99.

astronomisi üzerinde çalışılıyordu.⁷⁹ Görüldüğü üzere Osmanlı'nın Batıdaki ilmi çalışmalarından habersiz olması bilgilerin güncellenmesini dahi engellemiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz sebepler sonucunda XVII. yy. dan sonra müspet ilimlere olan ilgi azalmış, özellikle medreselerde fıkıh, Kur'an, hadis, gibi dinî ilimlere yönelim artmıştır. Elbette bu matematik, astronomi, felsefe gibi ilimlerin tamamen terk edildiği anlamına gelmemektedir fakat ikinci planda kaldıkları söylenebilir. Yaşanan bu olumsuz durum bazı âlimlerin dikkatini çekmiş ve konuyla ilgili belli çalışmalar yürütmüşlerdir. Özellikle Koçi Bey ve Kâtip Çelebi yaşanan olumsuzlukları açık ve detaylı bir şekilde risalelerinde belirtmişlerdir. Ayrıca yazmış oldukları bu risaleleri IV. Murat'a sunmuşlardır. Özellikler Koçi Bey yaşanan olumsuzlukların sebeplerine değinirken ehil olmayanlara imtiyazlar verilip hak etmedikleri makamlara getirilmesinin doğru olmadığını, hak eden âlimlere haklarının teslim edilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁸⁰

Dönemin önemli âlimlerinden bir diğeri, Batı'da Hacı Halife/Hacı Kalfa lakapları ile tanınan Kâtip Çelebi'dir. Asıl adı Mustafa bin Abdullah olan Kâtip Çelebi'nin babası Enderun'da silahtarlık hizmeti vermiştir.⁸¹ Babası ilme ve âlime çok değer verir, her fırsatta âlimlerin sohbetlerine katılırdı. Onun ilme olan ilgi ve sevgisi Kâtip Çelebi'nin iyi bir eğitim almasını sağlamıştır. O, Ârec Mustafa Efendi, Kürt Abdullah Efendi, Keçi Mehmet Efendi gibi birçok âlimden ders alırken, birçok kişiye de matematik ve astronomi dersleri vermekteydi.⁸² Bu durum onun ilmi konulara ne kadar ilgili olduğunu göstermektedir. O hem aklî hem de naklî ilimlerle ilgilenmiştir. En meşhur eserleri ise; *Mizanü'l-Hak*, *Cihannümâ*, *Fezleke*, *Keşfü'z-Zunûn*'dur. Bunların dışında daha birçok eseri de mevcuttur. O *Keşfü'z-Zunûn* adlı eserinin bir bölümünde ilimler tasnifine yer vermiştir. Kâtip Çelebi, çok zeki ve eleştirel bakış açısına sahip bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek yazmış olduğu eserleri, gerek kitaplara olan ilgisi ve bu sayede oluşturmuş olduğu büyük kütüphanesi ilme olan merakını yansıtmaktadır. Dönemi hakkında vermiş olduğu detaylı bilgiler ve döneminin sorunlarına ilişkin eleştirileri günümüzde yapılan ilmi çalışmalara ışık tutmaktadır.

⁷⁹ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 109.

⁸⁰ Ömer Faruk Akün, "Koçi Bey", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/koci-bey> (16.06.2021).

⁸¹ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 120-121.

⁸² Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 122.

Bu dönemlerde yaşamış âlimlerden biri de Evliya Çelebi'dir. Coğrafya ilmi ile ilgilenen Evliya Çelebi'nin en meşhur eseri on ciltten oluşan *Seyahatname*'dir. Bu hacimli eseri görmüş olduğu meşhur rüyası⁸³ üzerine kaleme almış ve eserinde gezdiği, gördüğü, işittiği yerlerden bahsetmiştir.

Bu dönemde ilmi gelişmelerin en büyük destekçisi sadrazam Damat İbrahim Paşa olmuştur. O âlimlerin yapmış olduğu ilmî çalışmaları desteklemiş, özellikle görevde olduğu dönemde kütüphanelerde bulunan kitap sayısındaki artış dikkat çekmiştir.⁸⁴ Bu dönemin âlimleri arasında meşhur şair Nedim, Eyüp Medresesi müderrisliğinden sonra Galata kadılığına getirilen Yanyalı Esad bin Ali Osman Efendi,⁸⁵ tıp alanında Ayaşlı Şaban Şifâî ve Ömer Şifâî,⁸⁶ astronomi alanında ise Halil Faiz⁸⁷ gibi âlimlere rastlamaktayız.

Bu dönemin en dikkate değer olayı ise matbaadır. Dönemin âlimlerinden İbrahim Müteferrik matbaa açmak için bir dilekçe yazmıştır. Bu talebi dönemin padişahı III. Ahmet ve dönemin şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendi tarafından kabul görülmüştür.⁸⁸ O matbaa işi ile ilgilenmesinden dolayı Basmacı İbrahim Efendi olarak anılmıştır.⁸⁹ İbrahim Müteferrika'nın basmış olduğu eserlerin çoğu müspet ilimlerle ilgilidir. Matbaanın ilk kitabı *Vankulu Lügatı (Sihâhu'l- Cevherî)*'dir.⁹⁰ Bunlar arasında Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eseri de vardır.⁹¹

Bu dönemin önemli âlimlerinden biri de Erzurumlu İbrahim Hakkı'dır. O birçok ilimle ilgilenmiş, *Marifetnâme* adlı ansiklopedik tarzdaki eseri kaleme almıştır. Erzurumlu İbrahim Hakkı'dan daha detaylı bir şekilde ileride bahsedeceğimiz için burada çok değinmiyoruz.

Bu dönemde birçok eser çevirisi yapıldığını da görmekteyiz. Örneğin; Mustafa bin Ahmed bin Hasan adındaki hekim, İbn Sina'nın *el-Kanun fi't Tıp* adlı eserini

⁸³ Detaylı bilgi için bk. Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/evliya-celebi> (16.06.2021).

⁸⁴ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 142.

⁸⁵ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 142-143.

⁸⁶ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 144.

⁸⁷ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 149.

⁸⁸ Erhan Afyoncu, "İbrâhim Müteferrika", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim-muteferrika> (16.06.2021).

⁸⁹ Erhan Afyoncu, "İbrâhim Müteferrika",

⁹⁰ Erhan Afyoncu, "İbrâhim Müteferrika",

⁹¹ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 151.

Tabhizü-l-Mathun adı ile Türkçeye çevirmiştir.⁹² Bir başka çeviri eser ise Ahmet Sanî tarafından yapılan *Gunyetü-l-Mühallisin* adlı çalışmadır. Bu çeviri Mehmet Mümin Hüseyin'in *Tuhfetü'l-Müminin* adlı eserine aittir. Yine bu döneme ait Abdülaziz Efendi'nin Boerhaave adlı âlimin *Aphorizma* adlı eserine *Kitaat-i Nekave fî Tercüme-i Kelimat Boerhave* adlı çeviri eseri bulunmaktadır.⁹³

III. Mustafa döneminde hekimler konusunda daha çok hassasiyet gösterilmiştir. Padişah bir fermanla ruhsatsız hekimlik yapılmasını yasaklamış ve usulsüz hekimlik yapanların cezalandırılmasını emretmiştir. Ayrıca onun matematik ve astronomiye olan ilgisi, döneminde bu alanlarda yapılan çalışmaların artmasını sağlamıştır. Mesela III Mustafa, Dominique Cassini'ye ait *Zîc*'leri Kalfazade İsmail Çınarî'nin tercüme etmesini emretmiştir. *Tuhfe-i behic-i raşini terceme-i zîc-i kasini* adlı bu çeviride logaritma cetvelini ilk kez Türkçeye çevirmiş ve yapılışını açıklamıştır.⁹⁴

XVIII. yy.da rastladığımız bir diğer âlim Gelenbevî İsmail Efendi'dir. O matematik, mantık ve fizik ilmi ile ilgilenmiş ve bu konuda çalışmalar yürütmüştür. *Hisabü'l-kûsur* adlı matematik kitabının yanında trigonometri konusunda kaleme aldığı *Adla-i müsellesat* adlı eseri meşhurdur.⁹⁵

XVIII. yy.da eğitim ve öğretimde dinî ilimler daha baskın yer almaktaydı. Bu dönemde Müspet ilimler bulunmakla beraber çalışmalar özel izinle yürütülüyor ve medrese öğretiminin dışında yer alıyordu. Batı'da ise matematik ve fizik gibi alanlarda çalışmalar hız kazanmıştı. Bu dönemlerde Batı'da büyük bir ilim ve düşünce devrimi yaşandığını gözlemlemekteyiz. Özellikle müspet ilimler alanında çalışmalar yürüten Johannes Kepler, Galileo Galilei, Francis Bacon, Descartes, Isaac Newton gibi bilim insanlarına rastlamaktayız. Osmanlı ise Batı'da yaşanan bu gelişmelerden habersizdi. Yine de özellikle sadrazam İbrahim Paşa sayesinde birçok şair, âlim yetişmiş, çeviri heyeti kurulmuş, matbaa açılmış, yeni ilmi çalışmalar desteklenmiştir. Tabi Batı'da yaşanan ekonomik, sosyal, askerî ve bilimsel değişimlerin göz ardı edilmesi hiç fark edilmediği anlamına gelmemelidir. Zamanla Batı ülkelerine gönderilen elçilerin raporları yaşanan değişimleri anlatmaktan, üstünlüklerini anlatmaya ve hayranlık

⁹² Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 170.

⁹³ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 178.

⁹⁴ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 181.

⁹⁵ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 185.

duymaya eviriliyordu. Yaşanan bu değişim Batı'nın çok iyi değerlendirilmediği anlamına gelmektedir. Batıdaki bu hızlı değişim zamanla Osmanlı idarecilerini harekete geçiriyor ve ciddi ıslahatlar gerçekleştiriliyordu.

XIX. yy.'a geldiğimizde yaşanan askerî başarısızlıklar sonucu Osmanlı Devleti'nin ıslahat çalışmalarına yoğun olarak yer verdiğini görmekteyiz. Bu durum ilmi çalışmaları da etkilemiş ve özellikle mühendislik alanlarında çalışmalar yürütülmüştür. Bu dönemde yapılan ıslahatlar konusunda özellikle iki padişah öne çıkmaktadır. Bu padişahlardan biri III. Selim'dir. O askerî başarısızlıkları engellemek için, Tophaneyi ıslah etmeye çalışmış, çağdaş ilim ve tekniğin öğretilmesi ve askerî alanda mühendisler yetiştirmek için yeni bir okul kurdurmuştur. 1210 yılında yapılan bu okul Mühendishane-i berrî hümayun adını almıştır.⁹⁶ III. Selim fermanla okulda eğitim ve öğretimi yapılacak dersleri Türkçe, Arapça, Fransızca, astronomi, topografya, coğrafya, trigonometri, cebir, aritmetik, geometri, integral, topografya, harp tarihi ve diferansiyel hesap, mekanik, istihkâm ve balistik olarak belirlemiştir.⁹⁷ III. Selim döneminde bir de matbaa kuruldu. Üsküdar'da kurulan bu matbaada genellikle ilmi eserler basılıyordu.⁹⁸

Islahat çalışmaları konusunda öne çıkan bir diğer Osmanlı padişahı II. Mahmut'tur. Yapmış olduğu birçok ıslahat çalışmasının yanında ilmi alanda gelişmek ve ilerlemek için Mühendishane-i bahri hümayun, Mühendishane-i berrî hümayun, Mekteb-i tıbbî'i adlî şahane, Mektebi harbiye gibi okullar açmış, ilmî dergiler çıkarılmış ve süreç içerisinde müspet ilimler yüksekokul ve ortaokullarda okutulmaya başlanmıştır.⁹⁹ Onun ilme ve eğitime verdiği değeri bütün Müslüman çocuklara mektebe gitme zorunluluğu getirmesinden de anlamaktayız.¹⁰⁰ Ayrıca devletin sivil memur ihtiyacını karşılamak için Rüştîye mekteplerini açtırmış ama istenen başarı sağlanamamıştır.¹⁰¹ Buradan da anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti özellikle son dönemlerinde, ihtiyaçlar doğrultusunda fayda sağlanacak ve pratik sonuçlar elde edebileceği ilimlere daha çok öncelik vermiş ve desteklemiştir.

⁹⁶ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 187.

⁹⁷ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 189.

⁹⁸ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 188.

⁹⁹ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 197-198.

¹⁰⁰ Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2. Basım, 2015), 63-64.

¹⁰¹ Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, 66.

Yine Tanzimat dönemi ve Meşrutiyet dönemlerinde ıslahat çalışmaları devam etmiş ve birçok okul açılmış. Özellikle II. Abdülhamid döneminde okul sayısında büyük bir artış vardır. Hatta o, bu sebeple marifperver paşa olarak anılmıştır. II. Abdülhamid ayrıca kız çocuklarının eğitime ayrı bir önem vermiştir. 1915'te kızlar için İnas Darülfünûn adında bir yüksek öğretim kurumu açılmıştır. Bu dönemde yaptığı çalışmalar ile öne çıkan kadınlarımıza Fatma Aliye Hanım, Makbule Leman, Halide Edip Adıvar, Emine Semiye örnek verilebilir.¹⁰²

Osmanlı zamanında yukarıda bahsettiğimiz üzere bazı ilim tasnif çalışmalarına da rastlamaktayız. Osmanlı âlimleri tarafından bu alanda da klasik İslam anlayışı devam ettirilmiştir. Osmanlı döneminde rastlanan tasnif çalışmalarında daha çok aklî ilimler ve naklî ilimler ya da özellikle Gazzalî'den sonra görülen şerî ilimler ve gayri şerî ilimler gibi ayrımlar yapılmaktadır. Farabî ve İbn Sina gibi âlimlerin ilim tasnifi konusundaki eserlerinin hızla yayılması din bilginlerinin felsefî ilimleri içeren kapsamlı tasnif çalışmaları yapmalarını sağlamıştır.¹⁰³

Osmanlı döneminde ilim anlayışını genel olarak değerlendirecek olursak ilk olarak Osmanlı'da âlimlerin tüm ilimleri asgarî düzeyde de olsa bilmeleri gerektiği düşüncesi hâkimdir. Bu sayede âlimlerin birçok ilim dalında eserler bırakarak ilmi literatürün genişlemesi sağlanmıştır. Ayrıca Osmanlı'da felsefî ve aklî yönü güçlü bir ilim anlayışı görülmektedir. Bu durum dönemin ihtiyaçlarının değerlendirilip o yönde ilmi çalışmalar yürütülmesini sağlamıştır. Devlet büyüklerinin ilme ve âlime duydukları saygı ve sevgi sayesinde ilmi çalışmalar hızlı ve gelişerek ilerlemiştir. Birçok yeni eğitim kurumu açılmış ve ilmi ilerlemeye katkı sunulmuştur. Ancak XVII. yy. dan itibaren müspet ilimlere olan ilgi azalmış ve öğretim medreselerde dini ilimler ile sınırlandırılmıştır. Bu durum âlimlerin Avrupa'da yaşanan yeni gelişmelerden ve ilmi çalışmalardan habersiz kalmalarına sebep olmuştur.

Elbette ilmi çalışmalar ve eğitim kurumları Osmanlı dönemi ile sınırlı değildir. İslam'ın ilk zamanlarından beri mescitler, camiler, mektepler, halkevleri, zaviyeler, kütüphaneler vb. çeşitli yerlerde ilmi çalışmalar yapılmıştır. Fakat biz burada konumuz olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ilim anlayışını daha sağlıklı değerlendirebilmek için

¹⁰² Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası*, 105-107.

¹⁰³ Türker, *İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, 547.

yaşamış olduğu döneme bir göz atmak istedik. Bu bölümde Osmanlı döneminde müspet ilimler alanında yapılan çalışmalardan, ilme ve âlime verilen değerdan bahsettik.

1.2. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlmi Kişiliği

Erzurumlu İbrahim Hakkı, Türk-İslam ilim tarihinde dinî ilimler ile aklî ilimleri bağdaştıran büyük âlimlerden birisidir. O bütün ilimleri birbiri ile kaynaştırarak kuşatıcı bir yöntemle ele almak istemiştir.¹⁰⁴ Hayatı boyunca ilim ve kültüre hizmet ederek birçok eser ortaya koymuştur. O çağının ötesinde bir şahsiyettir. İbrahim Hakkı'nın yaşadığı dönem ilim ve kültür açısından göz önünde bulundurulduğunda onun iyi bir eğitim aldığı ve ileri görüşlü bir ilim adamı vasfına sahip olduğu açıkça görülmektedir. Osmanlı'nın yüzünü Batı'ya döndüğü ve Lale Devri olarak anılan özgün ilmi eserlerin nerdeyse hiç verilmediği bu devirde yazılanların üstünde kaleme aldığı eserleri ile o kendini kanıtlamış bir âlimdir. Ayrıca eserleri incelendiği zaman çalışmalarını temellendirdiği ve örneklerle güçlendirdiği görülür. Bu konuda Lutfi Göker makalesinde şöyle söylemektedir: “Erzurumlu İbrahim Hakkı gördüğü her maddi ve manevî olayı ilim konusu yapan, filozof zihniyetli bir kimsedir. Eserlerinde müşahade ve belgeye dayalı olmayan bir bilgi görmek mümkün değildir.”¹⁰⁵

Erzurumlu İbrahim Hakkı Marifetnâme adlı eserinin giriş kısmında “Ben gizli bir hazine idim. Tanınmayı istedim. Beni tanımaları için mahlûkatı yarattım.”¹⁰⁶hadisini açıklayarak başlar. O Rabbi tanımayı nefsi tanımaya, nefsi tanımayı bedeni tanımaya ve tüm bunları âlemi tanımaya bağlar. Bu sebeple aklî ilimlerin âlemi tanımak için gerekli olduğunu vurgular. O, birçok ilimle ilgilenmiş; matematik, astronomi, coğrafya, biyoloji, jeoloji, felsefe, sosyoloji, psikoloji gibi birçok alana hâkim olup eserlerinde bu ilimlere yer vermiştir. Ayrıca manevî ilimlere de yer vererek aralarında bağlantılar kurmuştur. Din ile ilim arasında bir aykırılığın olmadığını aksine birbirlerini destekler nitelikte olduklarını vurgulamıştır. Bu durumu özellikle *Marifetnâme* adlı eserinde bariz bir şekilde müşahade etmekteyiz. O ilmi gelişmeler ile eski inanç ve düşünceler

¹⁰⁴ Mustafa Yıldırım, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Bilimsel Yönü”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 11, Erzurum, (1999), 28.

¹⁰⁵ Göker, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâme”, 97.

¹⁰⁶ Aclûni, *Keşfü'l Hafa*, II/132.

arasında bağ kurmuş ve manevî ilimleri müspet ilimler ile başarılı bir şekilde açıklamıştır.¹⁰⁷

Erzurumlu İbrahim Hakkı, Hak Teâlâ'nın kendi varlığını bildirmesi konusunda insanlara gösterdiği iki yolu da takip etmektedir. Bu yöntemlerden ilki olan kendi varlığını Esmâü'l Hüsnâ'sı ile bildirmesidir. Yani tûmdengelim yöntemi ile Allah'ın varlığından yola çıkılarak yarattıklarına ulaşılır. Bir başka deyiş ile müsebbibden sonuca ulaşılır. İkincisi ise tümevarım metodu olup yarattıklarından kendi zatına ulaştırmadır. Yani Allah insanlardan çevrelerine bakıp yaratılan her varlıktan kendi varlığına ulaşmalarını istemektedir. İbrahim Hakkı, yaratılış gayemizin Hak Teâlâ'yı bilmek olduğunu ve bu sebeple kişinin kendini ve çevresini tanıması gerektiğini düşünür. Bu konuda aklî ilimlerin öğrenilmesi ve bilinmesi büyük önem taşımaktadır. O bu fikir merkezinde hareket etmiş olup her iki yöntemi de kullanmış, her türlü ilme eserlerinde yer vermiştir.¹⁰⁸

Erzurumlu İbrahim Hakkı *Marifetnâme*'nin birinci fenninde Allah'ın sanatının kâinat üzerindeki hallerini gözler önüne serer. Çünkü insan çevresindeki dış âlemi tanısin ki âlemin özü olan kendini de tanıyabilsin. Bu ise âlemdeki sanatların incelenmesi ile olur. Bu sebeple ilimleri insanların öncelikle öğrenmeleri gereken ilimlerden başlayarak sıralar. Âlemin tanınmasını sağlayan öncelikli ilimler matematik, astronomi, fizik gibi ilimlerdir. Eserin ikinci feninde ise kişinin kendini tanımasını sağlayan ilimler yer alır. İbrahim Hakkı burada varlığın oluşumundan, anatomi ve ruhtan bahseder. Üçüncü fende ise kişi âlemi, kendini tanımış olacak ve artık ilme'l yakîn mertebesinde hak-el yakîn mertebesine ulaşarak, marifetullahı eriştirecek olan tasavvuf konuları işlenmiştir. Son olarak hatime bölümünde ahlâk ilmini ele alır.

Arapça, Farsça ve Türkçe dillerini çok iyi düzeyde bilip kullanan İbrahim Hakkı bu diller sayesinde gerek önceki âlimlerin gerekse devrinin eserlerini inceleyip birçok ilmi bilgiye rahatlıkla ulaşmıştır. Böylece o başka milletlerin felsefî görüşleri, sosyokültürel özellikleri ve ahlâk kuralları hakkında bilgi edinmiştir. Ayrıca seyahatleri

¹⁰⁷ Göker, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâme”, 98.

¹⁰⁸ Hayrani Altıntaş, “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, içinde Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni Osmanlı'da Felsefe ve Aklî Düşünce, ed., Bayram Ali Çetinkaya, 8/1, (İstanbul, İnsan Yayınları, 2015), 1042.

sırasında birçok âlim ile görüşüp onlarla fikir alışverişinde bulunması ilim anlayışında oldukça etkili olmuştur.¹⁰⁹

Erzurumlu İbrahim Hakkı ilimlerin kendine has metotlarının bulunduğu bilincinde olup dinî ilimleri ve pozitif ilimleri kendi sınırları içerisinde inceler ve değerlendirir.¹¹⁰ O ilmi çalışmalarda mantıkî izaha büyük önem vermiştir. Hatta ilmi keşiflerin dine aykırı olduğunu söyleyenleri dine ihanetle suçlamıştır. Tam aksine dinin ilmi çalışmaların yapılmasını desteklediğini savunmuştur.¹¹¹

İbrahim Hakkı ilmi konularda âlimin her şeyi biliyorum demesinin yanlışlığına da değinir. O'na göre “bilmiyorum” demek ilmin yarısıdır. Ayrıca her bilinen herkese anlatılmamalıdır. Çünkü konu tam anlaşılmayabilir, yanlış anlaşılabilir veya inanılmayıp inkâra kadar gidebilir. İbrahim Hakkı ilmi konuların yeri geldiğinde ve gerektiği ölçüde anlatılmasını tavsiye etmektedir.¹¹² Ayrıca ilim ve amelin temelini sabır oluşturur. Bunu kalbinde ilim öğrenme isteği ile yollara düşen bir âlimin yaşadıklarından örnek vererek açıklar. Kısaca bu yolda âlimin ulaştığı sonuç; ilimlerin, amellerin, marifet ve kemalin temelini sabrın oluşturduğudur. İbrahim Hakkı bu örneklerle tüm bunların sabırla elde edileceğini vurgulamaktadır.¹¹³

1.3. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlim Sevgisi ve İlme Yaklaşımı

E. İbrahim Hakkı'nın iyi bir tahsil gördüğü eserlerinden de anlaşılmaktadır. Özellikle yüksek İslam ilimlerini ve onun felsefesini ayrıntıları ile inceleyerek kendini geliştirmiştir. Ayrıca kendi döneminde “Ulum-i Nakliye” ismiyle okutulan, klasik şerî ilimleri ve yine bunun içindeki bölümleri bir araya getiren cami derslerini takip etmiştir.¹¹⁴

Erzurumlu İbrahim Hakkı *Marifetnâme* adlı eserinde birçok farklı konuya değinerek bilgi dağarcığının ne kadar geniş olduğunu ispatlamıştır. Mesela; cevher, araz, hal, madde, suret, mahal, mevzu, cismi tabii, nefsi insaniyye, nefsi felekiyye gibi

¹⁰⁹ Babek Osmanoğlu Kurbanov, “Rönesans Ruhlu Bir Şahsiyet Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 11, Erzurum, (1999), 32-33.

¹¹⁰ Emrullah Yüksel, “Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Dini ve Pozitif İlimler Birbirini Tamamlar”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 11, Erzurum, (1993), 3

¹¹¹ Kurbanov, “Rönesans Ruhlu Bir Şahsiyet Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri”, 33-34.

¹¹² Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, Hazırlayan: Cafer Durmuş, Erkam Yayınları, İstanbul, 2011, (Translitere baskı), 387.

¹¹³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 450.

¹¹⁴ Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâmesi*, 84.

felsefi terimleri Meşşâî gelenek çerçevesinde açıklamış, tedbir ve tasarrufu ile cisimlere etkide bulunmayan akıl için “lisan-ı ehli şer ile melektir.” diyerek Farabi’den beri gelen felsefi anlayışı devam ettirmiştir.¹¹⁵

Yine E. İbrahim Hakkı *Marifetnâme*’de tabiat bilimlerine çok geniş yer vermiştir. Tepki çekmemek için önce eski astronomiye uygun geleneksel yaratılış senaryosundan bahsetmiş, daha sonra yeni astronomi ve diğer ilimlere dair bilgiler sunmuştur. Onun dünyayı çevreleyen hava tabakasının çeşitli katlarında meydana gelen iklim değişimlerinin, güneş ısısının yerden yansımalarından ileri geldiği ve bu yansımaya en yakın olan bölgelerde havanın daha sıcak olacağı, yükseklerde çıkıldıkça sıcaklığın düşeceği gibi tespitleriyle bugün ki bilim seviyesine yaklaştığı kabul edilir. Yıldırım ve gök gürültüsünün mahiyeti, ı ışık dalgalarıyla ses dalgalarının yayılışındaki zaman farkı, gök kuşağı, ay halesi, sis, kırağı, çise ve bulutların oluşumu, hava hareketleri gibi meteorolojik olayları, İbn Sina’nın *eş-Şifa* adlı eserinden de yararlanmakla birlikte çoğunlukla kendi gözlemlerine dayanarak oldukça isabetli bir şekilde kaydetmiştir. E. İbrahim Hakkı, dünyanın yuvarlak olduğuna dair yeni deliller ortaya koyarken dünyanın güneşin etrafında ve kendi çevresinde dönüşünü, gece ve gündüzün meydana gelişini de ilmi olarak anlatmaktadır. Bu arada F. Macella’nın dünyayı dolaşması ve Kristof Kolomb’un Amerika kıtasını keşfi hakkında bilgi vermektedir.¹¹⁶ Ayrıca E. İbrahim Hakkı insan anatomisi konusunda da oldukça bilgili olup, eserinde insan anatomisi hakkında hemen hemen her konu da bilgi vermektedir. Psikoloji konusunda ise büyük oranda İbn Sinacı geleneği takip eder. *Marifetnâme*’de kişinin dış görünüşünden ahlâk ve karakter analizini yapar. Bu analizi yapmanın yollarını gösteren bilgilerden oluşan kıyafet ilmi konusuna ayrıca yer ayırmıştır. Bu bölüm bu alanda yapılmış çalışmalar içerisinde önemli bir yere sahiptir. Ayrıca felsefi mahiyetteki ahlâk kitaplarının sıkça değindiği konulardan olan ölümün anlamı, mahiyeti, ölüm korkusunun sebepleri gibi konuları ayet, hadis ve tasavvufi görüşlerle zenginleştirerek açıklamıştır.¹¹⁷

Erzurumlu İbrahim Hakkı eserlerinin bir kısmını manzum olarak yazmıştır. Genellikle Hakkı bazen de Fakiri mahlasını kullanmıştır. Türkçe dışında farklı dillerde

¹¹⁵ Çağrı, “*İbrahim Hakkı Erzurûmi*”, 307.

¹¹⁶ Çağrı, “*İbrahim Hakkı Erzurûmi*”, 308.

¹¹⁷ Çağrı, “*İbrahim Hakkı Erzurûmi*”, 308-309.

de manzumeleri vardır. E. İbrahim Hakkı'nın manzumeleri genellikle eğitici, öğretici ve irşat edici nitelikte olup, bu amaç doğrultusunda kullanılmıştır. Divanındaki şiirleri ise tamamen tasavvufî amaçla yazılmıştır.¹¹⁸ Erzurumlu İbrahim Hakkı şair ruhlu bir insandı ve bu konuda da kendini geliştirmiştir. Hazık Efendi hocadan Farisi dersleri almış, estetik duyguları güçlü olan İbrahim Hakkı aşk ve şiir lisanı sayesinde sanatsal yönünü de geliştirmiştir.¹¹⁹ Ayrıca ilmi yetkinlik için şehir şehir dolanmaktan çekinmemiştir.

Görüldüğü üzere E. İbrahim Hakkı hayatının çok büyük bir kısmını ilme vermiştir. Ailesi kendi el emeği ve babadan kalma birkaç parça arazinin geliriyle geçinmeye çalışmış, kendisi de oldukça kısıtlı imkânlar içerisinde yaşamasına rağmen asla ilmi birikimini maddi menfaat için kullanmamıştır. Her zaman ilme ve ahlaka değer verip kanaatkâr ve tok gözlü olmuştur. Onun Allah vergisi olan yeteneği ve şeyhinden aldığı feyz sayesinde kısa zamanda büyük bir ilerleme kaydetmiştir.¹²⁰ O astronomi, tıp, anatomi, fizyoloji, aritmetik, geometri, felsefe, psikoloji, ahlak gibi birçok alanda geniş bir bilgi birikimine sahip olup, her İslam mütefekkeri ve filozofu gibi ilim ve fikir insanlarına saygı duymuş, eserlerini büyük bir titizlikle incelemiş ve gelecek nesillere ışık tutması için geliştirmeye çalışmıştır.¹²¹

Erzurumlu İbrahim Hakkı, insanların öncelikle yapması gereken şeyin ilim öğrenmek olduğunu söyler. Çünkü dünya işlerine dalan kişinin dünyevî sorumlulukları artar, öncelikleri değişir, zamanı azalır. İlim ise özel bir ilgi ve zaman istemektedir. İbrahim Hakkı bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade eder; “Önce ilim öğren sonra helal para kazan sonra evlen. Çünkü ilim öğreneceğin zaman mal ve para kazanmakla meşgul olursan ilim öğrenemezsin. Çocukların çoğalınca ilmi bırakıp onların geçimi ile ilgilenirsin. O halde daha genç iken düşüncelerin kalbini meşgul etmez iken ilim öğrenmeye çalış. Sonra helal para, mal kazanıp evlenirsin. Çünkü aileni geçindirmek için sanatsız ve malsız yapamazsın.”¹²² İbrahim Hakkı, kazanç elde etme ihtiyacı, evlilik, çocuk gibi dünyalıkları ilmin önünde bir engel olarak görmektedir. Çünkü insanın aklı ve kalbi bu gibi meşguliyetlerle dolu iken ilmin ikinci planda kalacağını bu

¹¹⁸ Çağrı, “İbrahim Hakkı Erzurûmî”, 309.

¹¹⁹ Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâmesi*, 87-88.

¹²⁰ Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâmesi*, 89-90.

¹²¹ Kurbanov, “Rönesans Ruhlu Bir Şahsiyet Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri”, 32.

¹²² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 654.

yüzden önceliğin ilme verilmesi gerektiğini düşünür. Sorumluluklar az iken zihin ve kalp rahat olduğu için ilim öğrenmek kolaylaşır. Aksi durumda öncelikler değiştiği için ilim öğrenmek zorlaşmaktadır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı geniş bir bilgi birikimine sahip olup, konuları düzenli ve anlaşılır bir şekilde ifade etmiştir. İlmin sadece üst düzeydeki kişilere hitap etmesi gerektiği düşüncesi, yazılan ilmi ve sanatsal birçok eserde Arapça ve Farsça dillerinin kullanılmasına sebep olmuştur. Bu durum birçok âlimin ilimde yetkinliğini kanıtlama yolu olarak düşünülmüş ve eserlerini Türkçe yazacak âlimlerin de Arapça ve Farsça dillerini kullanmasına neden olmuştur. O gerek ilahi ilimlerde gerek mantık ve felsefi alandaki yetkinliği ile büyük bir âlim ve düşünür olup dil konusunda dönemindeki âlimlerden farklı bir yol izlemiştir.¹²³ Eğitim dilinin Arapça olduğu, Türkçe olsa bile ağdalı bir dilin kullanıldığı bir dönemde, o eserlerinin büyük bir bölümünde sade bir Türkçe kullanmıştır. Çoğu zaman eserlerinde konuşma dili hâkim olup hem nazım hem nesir türündeki Türkçe kullanımı oldukça başarılıdır.¹²⁴ Birbirinden değerli eserlerinin çoğunu özentisiz yerli bir halk Türkçesi ile yazarak ilmin sadece havas zümresine mahsus olmadığını halkında anlayabileceğini ve öğrenmesi gerektiğini düşünmüştür.¹²⁵ Cemaleddin S. Revnakoğlu'nun da dediği gibi: “Şeyhimiz ilim denilen sosyal servetin, fertlerden, hatta sahibinden ziyade umuma, maşeri vicdan ve idrake ait olduğunu bildiği için; saklı tutulmasını istemez.”¹²⁶ O ilmin devamlılığı için halk arasında tanıtılıp yayılmasının gerekli olduğunu düşünür. Bu fikri onu, çağının ötesine taşımış olup devrinin âlimlerinden farklı kılar ve yüceltir. Ayrıca bu durum onun halk tarafından tanınıp eserlerinin ilgi ile okunmasını sağlamıştır. Bu konuda İbrahim Hakkı şunları söyle;

“Mezun olursun okut ulûmu

Neşr eyle halka nef-i umûmu

Amil olursun, kâmil olursun,

Hikmetleri hep sende bulursun.”¹²⁷

¹²³ Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâmesi*, 116.

¹²⁴ Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 23.

¹²⁵ Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâmesi*, 116.

¹²⁶ Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâmesi*, 119.

¹²⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 641.

Burada da anlaşıldığı üzere bir ilimde yeterlilik kazanılıp ilim okutacak düzeye gelindiğinde bu ilim halk arasında yayılmalıdır ki herkes faydalanabilsin. Eğer bu yapılırsa gerçek bir âlim olunabilir. Böylece birçok hikmete ulaşip kemale erişilir. Görüldüğü üzere İbrahim Hakkı ilimde genel faydayı gözetmiş ve ilmi sadece âlimlere has kılmamıştır. Halkında ilmi konulardan faydalanması için elinden geleni yapmıştır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın asıl maksadı insanların gerçeği görmelerini ve anlamalarını sağlamaktır. İnsanlardan karanlıkta kalmış olanları aydınlığa çıkarmak, dalaletle uğramış olanları eliyle, diliyle kurtarmak istiyordu. Kendisine kulak veren çevresindeki insanları elinden geldiğince topluma yararlı hale getirip her yönden, hayırlı, faziletli insan olmaları için çalışıp çabalıyordu. Ömrü boyunca övünmedi, kibirlenmedi, değişmedi. Kendisini kimseden üstün görmedi. Onun insanların eğitim ve öğretimi için bu kadar çok çabalaması birçok bilim insanının da dikkatini çekmiştir. Bu durum onun “Türkiye'nin, hatta Doğu'nun en görkemli eğitimci mütefekkeri, ilk eğitim filozofu” olarak anılmasını sağlamıştır.¹²⁸

Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya Şeyh'i İsmail Tillovî “Molla İbrahim, ben babamdan o da dedemden bütün ilimleri okutmaya mezunuz. Mesabihin talimi, meâlim tefsiri ve din ilimlerini öğretmekte seni mezun kıldım.”¹²⁹ diyerek, artık öğrenenden öğreten konumuna ulaştığını bildirmiştir. Yine o “Molla, ilim öğrenmekle; hilm, hilme kendini zorlamaktır. Kalp sultandır. Tahtı tevhit ve imandır. Tacı hilmdir. İlim yüksek mertebe, hilm büyük ihsandır.”¹³⁰ Diyerek ilim ve hilmin önemine dikkat çekmiştir. Ayrıca o neye nasıl ulaşılacağını da bildirir; “Molla kalp semasında ilk parlayan hikmet yıldızıdır. Sonra ilim ayı, sonra marifet güneşidir. Hikmet yıldızının ziyası ile eşyanın hakikatini, ilim ayının ışığı ile ma'nâ âlemini, marifet güneşinin ışığı ile de Mevlâ'yı müşahade edersin.”¹³¹ İbrahim Hakkı'nın hocasına duyduğu sevgi ve muhabbet açıkça görülmektedir. Hatta o hocası vefat edince onun anısına özel bir türbe yaptırmıştır. Yaptırmış olduğu türbede, 22 Mart tarihinde güneşin doğmasıyla camdan giren ışınlar şeyhinin mezarı üzerine düşmektedir.¹³²

¹²⁸ Kurbanov, “Rönesans Ruhlu Bir Şahsiyet Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri”, 37.

¹²⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 622.

¹³⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 623.

¹³¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 624.

¹³² Yıldırım, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Bilimsel Yönü”, 29.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ilim anlayışına yön veren kişinin Şeyhi İsmail Tillovî olduğu açıkça görülmektedir. Şeyhinin düstur ve desteği ile birlikte, şahsının ilmi zenginliği ve feraseti ilim anlayışını oluşturan en önemli etkenlerdir.

Çocukluğundan beri ilme ve âlime değeri içselleştirmiş olan İbrahim Hakkı birçok ilmi alanda çalışmalar yürütmekle birlikte bu ilimlerin önemine, gerekliliğine ve hangi sıranın gözetilmesi gerektiğine de değinmiştir. İlim tasnifini de bu anlayışla, öğrenim sırasına göre düzenlemiştir. Erzurumlu İbrahim Hakkı ilme o kadar çok önem verir ki; “on yıl kitapsız ve elbisesiz kalsan da ilimden vazgeçme”¹³³ diye nasihat etmektedir.

1.4. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Âlimde Aradığı Özellikler

Erzurumlu İbrahim Hakkı her konuda olduğu gibi âlimde aranan özellikler konusunda da örnek alınması gereken kişinin Hz. Muhammed olduğunu belirtir. Bu sebeple Hz. Muhammed'in ve onu örnek alan ashabı-ı kiramın, evliyaların, âlimlerin ve selef-i salihinin insanlara yaklaşımlarını İbrahim Hakkı şöyle açıklamaktadır; “onlar tüm insanlara güzel ahlâkla muamelede bulunurlardı. Lütuf ve yumuşaklıkla konuşurlar, müsamaha ve meşveret ile uzlaşmacı bir tavır takınırlardı. Hilm ile nasihat, rıfk ile muhabbet ederlerdi. Tevazu, şefkat ve güler yüz ile ülfet ederlerdi. İsar ile hizmet edip ihsan ile cömertçe davranırlardı. Kerem ile sever hayâ ile iyilik ederlerdi. Dostane bir tavırla yaklaşır tahammülle karşılıklı konuşurlardı. Affederek suçlarını bağışlarlar, cömert olup eli açık davranırlardı. Ağırbaşlı ve sakin olup rica edeni yüceltirlerdi. Doğru ve eşit olarak herkese yardım ederlerdi. Herkese dua eder hüsn-i zan ile överlerdi. Nefislerini küçük görüp dostlarını güzel karşılayıp ayıplarını örter eziyetlere katlanırlardı. İnsanların iyiliklerini ifşa edip kendi iyiliklerini gizlerlerdi. Küçüklere acır büyüklere vefa gösterirlerdi. Onlar bunlar gibi birçok güzel özellikler sahipti. Bizlere düşen en önemli görev ise Hz. Muhammed'e uymaktır.”¹³⁴

Erzurumlu İbrahim Hakkı insanlarla olan iletişim konusundaki kanaatlerini ayet ve hadislerle destekler. Örneğin anne babaya saygı ve konuşma adabı hakkında şu âyeti aktarır: “Rabbin, kendisinden başkasına kulluk etmemenizi ve anaya babaya ihsanı emretti. Eğer onlardan biri veya her ikisi senin yanında ihtiyarlığa erişirlerse onlara “öf”

¹³³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 654.

¹³⁴ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 629.

bile deme! Onları azarlama ve onlara çok nazik (ve tatlı) söz söyle. Onlara merhametten dolayı alçakgönüllülük kanadını indir ve “Ey Rabbim! Küçükken beni (acıyıp) yetiştirdikleri gibi (sen de şimdi) onlara acı (ve esirge)” de.”¹³⁵ Yine müminlerle konuşma konusunda Allah “Mümin kullarıma söyle: “En güzel olan sözü söylesinler.” Çünkü şeytan aralarına fesat (ve kavga) sokar. Şeytan şüphesiz insana apaçık bir düşmandır.”¹³⁶ “Ey iman edenler! Bir topluluk, bir toplulukla alay etmesin. Ola ki (alay edilen adamlar, Allah yanında) kendilerinden daha hayırlıdırlar. Kadınlar da kadınları alaya almasın. Ola ki onlar, kendilerinden daha hayırlıdır. Birbirinizi ayıplamayın. Birbirinizi kötü lakaplarla çağırmayın. İman ettikten sonra (kişinin) fasıklık (damgası yemesi veya din ve ahlâk sınırını aşması) ne kötü isimdir! Kim de tövbe etmezse işte onlar zalimlerin ta kendileridir.”¹³⁷ diye uyarır. Açıkça görüldüğü üzere ayetlerde insanlarla nasıl iletişim kurulup davranılması gerektiği, ahlâken ve edeben bir Müslüman’a neyin yakıştığı açıklanmıştır. Erzurumlu İbrahim Hakkı bu uyarıları dikkate alarak gerekli gördüğü edep şartlarını sıralar.

E. İbrahim Hakkı’ya göre ilim, kibir ve benliğin sebeplerinden biri hatta en büyüğüdür. Bu yüzden çok dikkatli olmak gerekir. Elbette ilim Allah katında da insanlar arasında da oldukça önemlidir. İlim farz olduğu için kişi onu terk edemez. Kişide görülen bu kibrin giderilmesi için ilmin iyi bir niyet ile öğrenilmesi ve öğretilmesi gerekmektedir. Çünkü ilim kötü iş ve amaçlar için yapılamayacak kadar değerlidir. Bu sebeple ilmin faziletinin her an bilincinde olarak hareket edilmelidir.

Kibirden uzak durmak için âlimin ilmi ile amel etmesi gereklidir. Eğer âlim bildiği halde uygulamıyorsa gerçek bir âlim olarak değerlendirilmez. İlmin fiili olarak uygulanmaması o ilmin faydasızlığını gösterir. İlmi ile amel eden âlim hem kendine hem çevresine faydalıdır. Onun ilmi ile amel etmesi halk gözünde güvenilirliğini artırarak örnek alınmasını sağlar.

İlimde kibrin giderilmesini sağlayan bir diğer husus ise farkındalıktır. Âlim, ilmi sınırsız olan, her şeyi bilen Allah yanında kendi ilminin bir hiç olduğunun farkında olmalı ve kibirlenmenin ancak Allah’ın hakkı olduğunu bilmelidir. Kısaca âlim ilmini

¹³⁵ Kur’an-ı Kerim, İsrâ 17/23-24.

¹³⁶ Kur’an-ı Kerim, İsrâ 17/53.

¹³⁷ Kur’an-ı Kerim, Hucurât 49/11.

kullanırken halis bir niyet ile hareket edip ilmi ile amel ederse ve Allah huzurunda acziyetini kabul ederse kibir belasına düşmeyecektir.¹³⁸

Âlimlerin kendilerinde dikkat etmesi gereken hususlar olduğu gibi cahil insanlar ile sohbet ederken de dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır. Bu hususlara dikkat edilmezse âlime ve ilme büyük zararlar gelebilir. Erzurumlu İbrahim Hakkı bu konuda önemli gördüğü beş hususu sıralar. Birincisi onların sözlerine dalmamaktır.¹³⁹ Onların konu hakkında bilgileri olmadığı için sözleri yanlış ve mesnetsiz olabilir. Bu durum ise kafa karışıklığına sebep olur.

İkinci husus ise onların boş ve asılsız sözlerine kulak asmamaktır.¹⁴⁰ Eğer kişi bu sözleri önemseyecek olursa bu sözler akılda kalabilir. Akılda yer edinen bu bilgi daha sonra kişiyi yanlış yönlendirip doğrudan uzaklaştırabilir, konunun yanlış değerlendirilmesine sebep olabilir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı tarafından önemli görülen üçüncü husus ise, onların aralarında kullandıkları çirkin sözleri duymazlıktan gelip aldırmamaktır.¹⁴¹ Çünkü bu çirkin sözler dillendirilecek olursa zamanla zihin onları meşrulaştırıp normal bir sözmüş gibi algılamaya başlar. Hatta zamanla bu sözleri kişinin kendisi de kullanmaya başlayabilir.

Dikkat edilmesi gereken dördüncü husus ise onların görüşmelerinden kaçıp meclislerinde çok kalmamaktır.¹⁴² Bu sayede kişi kendini yaşanabilecek tüm olumsuzluklardan muhafaza etmiş olur. Mesela kişi o mecliste konuşulan bir hatayı düzeltmek istese bunu kabul etmezler, susulduğu takdirde de kişi bu hatayı kabul etmiş ve onaylamış sayılır. Bu gibi bir çıkmaza girmek için cahillerin meclisinde bulunmamak gerekir.

Önemli görülen bir diğer husus ise onlara muhtaç olmamaktır. Onlardan ihtiyaç dâhilinde bile hiçbir şey istememek gerekir.¹⁴³ Çünkü insanlardan bir şey kabul edildiğinde bir nevi esaret altına girilmiş olunur. Bu durum ise cahil birini âlim bir

¹³⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 556.

¹³⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 652.

¹⁴⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 652.

¹⁴¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 652.

¹⁴² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 652.

¹⁴³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 652.

kişinin üstüne taşır. Bu ise âlimin saygınlığını ve otoritesini zedeler. Böyle bir durumda kalmamak için bu hususa oldukça dikkat edilmelidir. İbrahim Hakkı cahil insanlarla beraberken dikkatli olunması, olabildiğince uzak durulması, beraberken de ayrılana kadar sükût edip vakarlı olup gelebilecek zararlardan olabildiğince korunulması gerektiğini vurgular.

Erzurumlu İbrahim Hakkı bir de avam ile beraberken dikkat edilmesi gereken hususlardan bahseder. Bunlar büyüklere saygı ile küçüklere sevgi ve şefkat ile arkadaşlara rıfk ile yaklaşma, ziyareti kısa tutmak, daima edepli olup konuşurken düzenli ve sakin olmak, öfkelenildiğinde sakinleşene kadar konuşmamak, mal mülk evlat ile ilgili çok bilgi vermemek, insanlarla alay etmemek, dili yalan, gıybet ve münakaşalardan korumak, yapamayacağı bir konuda söz vermemek eğer söz vermiş ise sözünde durmak, çok yemin etmemek, kimseyi yüzüne karşı övmemek, faydalı söz söyleyip sözü uzatmamak, kısık sesle konuşmak, arabulucu olmak, kimsenin ayıbını araştırmamak, herkese karşı iyi zanda bulunmak¹⁴⁴ gibi insani ilişkilerde herkesin dikkat etmesi gereken konulardır. Elbette âlimlerin bu hususlarda çok daha özenli olması gerekmektedir.

Osmanlı dönemi de dâhil âlimlerde aranan vasıflar genel olarak; dindarlık, olgunluk, fazilet, mütevazı olma, arif, ilmiyle amel eden, nesebi temiz, itibar sahibi, araştırmacı, şer'î ahkâma bağlı, salih, güzel ahlâk sahibi, hoşsohbet, ilmî çalışmalara aşına, iffetli insanlar şeklinde bir çerçeve çizilebilir. Yukarıda bahsedildiği üzere Erzurumlu İbrahim Hakkı'da bu hususlara dikkat çekmektedir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı her İslam mütefekkeri ve filozofu gibi ilim ve fikir insanlarına saygı duymuş, eserlerini büyük bir titizlikle incelemiş ve gelecek nesillere ışık tutması için geliştirmeye çalışmıştır. Erzurumlu İbrahim Hakkı *Marifetnâme* adlı eserinde bir âlimde bulunması gereken birçok özellik arasından önemli gördüklerini sıralar. Bu özellikler; öğrencilerinin eziyetlere katlanması, susmaya devam etmesi, yumuşak başlı olması, öğrencinin karşısında vakarlı olması, başını önünde tutması, tevazu sahibi olması, şaka, mizah gibi boş konuşmaları terk etmesi, öğrencilerine yumuşak davranması, soruları bilemeyen öğrencilerine karşı sabırlı olması, zeki olmayan öğrencilerine güzellikle anlatması, çok ve tekrar tekrar soru soranı

¹⁴⁴ Detaylı bilgi için bk. İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 652-653.

azarlamaması, soru soranlarla gayretle ilgilenmesi, soruları iyice anlayıp ona uygun cevapların verilmesi, kendisine getirilen delileri kabul etmesi, Hakk'a yönelerek ve bağlanarak ilerlemesi, öğrencisini zararlı ilimlerden koruması, öğrencide faydalı ilmi Allah Teâlâ'nın rızası için öğrenmesi gerektiği bilincini oluşturmaması, başkası için öğrenmekten onları korumasıdır.¹⁴⁵ Bir âlim insanlara ilim öğretirken onların anlayacağı üslupla ve ihtiyaçları ölçüsünde anlatmalıdır. Sabırlı, ahlâklı, yumuşak başlı, kibar ve içten davranmalıdır. Ayrıca davetlere icabet etmeli, muhtaç görünmemeli, kimseye borçlu kalmamalı, ziyaretlerde bulunmalı, toplumun adetlerine göre davranmalıdır.¹⁴⁶ Görüldüğü üzere âlimlerde bulunması gereken özellikler aslında öğrencilerde de bulunması istenilen özelliklerdir. İbrahim Hakkı öğrenciden saygı bekleniyorsa öncelikle hocanın saygılı olması gerektiği, bağlılık bekleniyorsa önce âlimin Allah'a bağlılığının olması gerektiği, sabırla bir ilmin öğrenilmesi isteniyorsa önce âlimin sabretmesi gerektiği veya bir ilim için çaba gerekiyorsa öncelikle âlimin çabalaması gerektiği gibi birçok beklenti içinde olunan davranışın aslında hocaların kendilerinde bulunması gerektiğini düşünür. Karşılıklı anlayış, sevgi ve saygı ilmin daha kolay ve kalıcı olarak elde edilmesini sağlamaktadır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı eserinde bu konuda ayrıca İmâm Âzam Ebû Hanîfe'nin ve Hasan-ı Basri'nin öğrencilerine vermiş oldukları tavsiyelere de yer verir. Bu tavsiyeler ilim yolunda olan ve ilim sahibi olanların takınması gereken tutum ve davranışlardır.¹⁴⁷ Bu tavsiyelerde İbrahim Hakkı'nın tavsiyeleri ile uyumlu olup her ilim talibi ve sahibinin bilmesi gereken edeplerdir.

Âlimin bahsedilen şartlara riayet etmesi halinde halk gözünde değeri artacak, sözü dinlenir olacaktır. Ayrıca ilme duyulan ilgi ve sevgide hak ettiği değeri görecektir. Erzurumlu İbrahim Hakkı bu konudaki en güzel örneklerden biridir. Onun öğrencide ilim öğrenirken bulunması gerektiğini düşündüğü bazı özelliklerden de kısaca bahsedelim.

¹⁴⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 641.

¹⁴⁶ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 397-398.

¹⁴⁷ Detaylı bilgi için bk. İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 653-657.

1.4.1. Öğrencinin Hocasından İlim Öğrenmesinin Edep ve Şartları

Erzurumlu İbrahim Hakkı âlimlerde bulunması gereken bazı şartları sıraladıktan sonra öğrencilerden de belli edep kurallarına uymalarını bekler. Bu kurallar âlimlerle benzerlik taşıyıp daha çok saygı üzerine kuruludur. İbrahim Hakkı bu kuralları şu şekilde sıralar: Bir öğrenci hocasından ilim öğrenirken; hocasına selam verip ayakta durmalıdır, daha sonra hocasının izni ile oturmalıdır. Hocasının yanında oturacağı zaman namazda oturduğu gibi edepli oturmalıdır. Hocasının huzurunda az konuşmalı ve hocası soru sormadıkça konuşmamalı eğer soru sorması gerekiyorsa sormadan önce izin almalıdır. Bir konuda filan kişi söylediğiniz şeyin tersini diyor diyerek hocasına muhalefet etmemelidir. Bir konuda doğruyu kendisinin hocasından daha çok bildiğini söylememelidir. Öğrenci, hocasının dersinde arkadaşları ile aralarında gizli konuşmamalıdır. Hocasının huzurunda başını önüne eğmeli ve sağına soluna bakmamalıdır. Hocası üzgün olduğu zaman konuşmayı bırakmalıdır. Hocası dışarı çıkıp geldikçe ayağa kalkmalıdır. Hocası dersi bitirip kalkınca soru sormamalıdır. Yolda yürürken ona bir şeyler sorarak sıkıştırmamalı yanı sıra gitmelidir. Hocasının bütün çocuklarına ve yakınlarına saygı duyup, ikram etmelidir.¹⁴⁸ Bir öğrenci görünüşte onaylanmayan bir konuda hocasına sû-i zanda bulunmamalıdır. Çünkü onun sırrına vâkıf olabilmek önemlidir. Burada Erzurumlu İbrahim Hakkı Hz. Hızır ve Hz. Musa kıssasını hatırlatır. İlim öğrenmek isteyen kişi bahsedilen bu hususlara uymalıdır. İbrahim Hakkı konu ile ilgili şu beyitleri paylaşır;

“Üstazına ta’zim et, zira ki denilmiştir.

Bana bir harf öğretene kırk yıl köle olurum.”¹⁴⁹

Erzurumlu İbrahim Hakkı bir konuda ilim elde edebilmek için öncelikle âlime saygı ve hürmetin gerekli olduğunu vurgular. Saygı duyulmayan, kendisine güvenilmeyen bir kişiden gelen bilgiye şüphe ile yaklaşılır ve hep sorgulanır. Doğruluğu bilinse bile değer verilmeyen birinden edinilen bilgi de değer görmez ve zaman içerisinde unutulur. Edeben gerekli olan Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın da saymış olduğu bu ilkelere riayet etmektir. Aslında sayılan bu ilkeler saygının ve hürmetin somutlaştırılmış ve amele dökülmüş halidir. Bu ta’zim ve ikramlar hoca ile öğrencisi

¹⁴⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 641-642.

¹⁴⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 642.

arasındaki sevgi ve muhabbeti kuvvetlendirmektedir. Eğer hürmet ve ta'zim gösterilmezse talep edilen ilim o âlimden kazanılamaz.¹⁵⁰

Erzurumlu İbrahim Hakkı Marifetnâme adlı eserini bitirirken hocasını överek kendinden ise sadece ismen bahsetmekle yetinir. O hocası İsmail Tillovî'yi şu şekilde anar; “İlmi ile amil, büyük âlim, fazilet ve olgunluklar sahibi, âlimlerin başının tacı, ariflerin büyüğü, âşıkların yol göstericisi, kâmillerin kutbu, vasılların gavsı, emirleri yapan, yasaklardan kaçınan, her canlıya şefkatle davranan, her yerde ârif-i billâh diye anılan zamanın kutbu ve gavs-ı a'zamı olan hazreti Şeyh İsmail Tillovî Fakirullah.”¹⁵¹ İbrahim Hakkı'nın hocasının önüne geçmemesi ve onu hayırla yâd etmesi âlimlere saygının en güzel örneklerindendir.

1.5. Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Din ve İlim İlişkisi

Erzurumlu İbrahim Hakkı din ve ilim arasında uyum olduğunu düşünür. O hem bazı kimselerce vahyi tek gerçek sayıp Hakk'ın bahsetmiş olduğu aklı yok sayanlara hem de akıl ve duyularla elde edilen verileri tek gerçeklik sayanlara karşı çıkar. İbrahim Hakkı bu konuya özellikle değinmektedir. O fen adamları ve dinin ilişkisini astronomi ilminden örneklerle açıklar. Hatta o bu konuda Gazâlî'nin Tehafütü'l Felâsife adlı eserinden tercümelere yer vererek fikirlerini temellendirir. O, Gazâlî'nin eserinde ilim adamları ve insanlar arasında temelde üç ayrılık bulunduğunu, bunların ise şunlar olduğunu söyler:

Birincisi sadece sözde ayrılık olup bir şey kendiliğinden hareket edemez, onu hareket ettiren bir güç bulunur ilkesidir. Bir grup tabiat kuvvetleri ile isimlendirirken diğer grup Allah'ın kudreti ile açıklar. Görüldüğü üzere farklılık sadece isimde olup ilke ortaktır.

İkincisi dinen bildirilmemiş olup kişinin kendisinin keşfetmesi gereken olaylardır. Örneğin Ay tutulması olayının Güneş ve Ay arasına dünyanın girmesi ile oluşması ve bu hadisenin zamanının önceden tespit edilmesi. Bu gibi sözlere itiraz edilmez. Müslümanların bu sözlere itiraz etmesi gerektiğini söyleyenler İslamiyet'i yıkmaya çalışmış olurlar. Çünkü kesin verilerle bilimsel olarak doğruluğu kanıtlanmış

¹⁵⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 642.

¹⁵¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 666.

gerçekliklerin şer'î olarak yalanlanması, şerî'atın doğruluğuna kuşku ile yaklaşılmasına sebep olur. Yani cahillerin dine vermiş olduğu zarar çok büyük olmaktadır.

Üçüncüsü ise, bilim adamlarının dinin temellerine aykırı söylemiş oldukları sözlerdir. Burada da Müslümanlara düşen vazife bu sözleri çürütmektir. Örneğin bir bilim adamı âlemin kadîm olduğunu söylerse Müslümanlar itiraz edip hâdis olduğunu açıklamalıdır.¹⁵²

Görüldüğü üzere İbrahim Hakkı din ve ilim arasında insanlardan kaynaklanan ayrılıklar olduğunu belirtmektedir. Oysa dini ilimler aklî ilimlere karşı olmayıp tam aksine iç içedir. İbrahim Hakkı özellikle bu durumu sık sık vurgular. O, Allah'ın insana bahsetmiş olduğu en büyük nimetlerden biri olan aklın özelliklerini sayarken aklın şeriata ve âdete aykırı olmadığını söyler.¹⁵³ Akıl nefsi şehvetten uzaklaştırıp kontrolü sağlar ve şüpheli şeylerden kalbi korur, yüce yaratıcıyı bulup kendinin kul olduğunu hatırlatır. Yani akıl ilmî ve amelî her konuyu düzenleyip yönetir. Doğru ve yanlış ayırt etmeyi sağlar. His ve kıyasa göre daha sağlam ve kesindir. Bedenin kontrol ve yönetimi ondadır. Allah'ın bizlere vermiş olduğu en büyük rahmet olup dünya ve ahiret işlerini düzenlememizi sağlar. Her şeyi kaydeden ve gerek gördüğünde kullanan o dur.¹⁵⁴

E. İbrahim Hakkı ilim ve dinin birbirine zıt olmadığını aksine aralarında büyük bir uyumun olduğunu farklı bir örnekle daha açıklar. Örneğin; bazı eski kitaplarda arzın genişliğinin beş yüz yıllık yol olduğunun söylenmesinin gerçek ve doğru bir ölçüye işaret etmediğine, sadece arzın uzunluğunun ve genişliğinin çokluğuna vurgu yapıldığına değinir. Bu tip elli, yetmiş, bin, yetmiş bin, yüz bin gibi sayıların genel konuşma dilinde çokluğu ifade etmek için kullanıldığını söyler.¹⁵⁵ Kur'an veya din âlimlerinin eserlerinde geçen bu gibi ifadeler ilme ters veya karşı anlamına gelmemektedir. Bu gibi söylemleri doğru değerlendirmek gerekmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de de geçen bir ayette "Ey Resulüm! Onların bağışlanmasını ister dile ister dileme! Onlara yetmiş defa bağışlanma dilesen de Allah onları bağışlamayacaktır. Bu Allah'a ve resulüne karşı küfre sapmalarındandır. Allah, emrinden sapanlar

¹⁵² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 64-65.

¹⁵³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 348-349.

¹⁵⁴ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 349.

¹⁵⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 152.

topluluğunu doğru yola erdirtmez.”¹⁵⁶ buyurmaktadır. Burada belirtilen sayı çokluğu ifade eder. Yoksa yetmişten fazla af dilendiğinde bağışlanacaklar anlamına gelmez. Bu gibi konular doğru te’viller ile açıklığa kavuşturulmalıdır. Böylece İşlam dini ve ilim arasındaki uyum gözler önüne serilir.

İbrahim Hakkı din düşmanlarını en çok sevindiren şeyin bilimsel olarak kanıtlanmış hadiselerin Mşlmanlarca reddedilmesi olduğunu söyler. Mesela âlemin hadis olduğu bilim adamlarınca söylendikten sonra âlem nasıl olursa olsun (küre veya düz) dine zarar vermez. Çünkü dinen önemli olan âlemin Allah’ın kudreti ile meydana geldiğini kabul etmektir.¹⁵⁷

Sonuç olarak İbrahim Hakkı Mşlmanların çok daha fazla bilimsel alanda çalışıp kendilerini geliştirmeleri gerektiğini düşünür. Böylece ilm alanlarda da İşlam dininin hak din olduğunu kanıtlamış olacaklardır. En azından bilimsel olarak kanıtlanmış verilere karşı gelerek dine zarar vermeyeceklerdir. Çünkü din ve bilim birbirine zıt değildir.

¹⁵⁶ Kur’an-ı Kerim, Tevbe 9/80.

¹⁵⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 64-65.

İKİNCİ BÖLÜM

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI’NIN İLİM TASNİFİ

Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın yaşamış olduğu 18. Yy. Osmanlı Devleti’nin duraklama yaşadığı bir dönemdi. Özellikle ilmi alanlarda maddi ve manevi yönden ciddi bozulmalar yaşanmaktaydı. E. İbrahim Hakkı gibi bazı âlimler dışında ilmi alanda yeni çalışmalar yapılmamaktaydı. Bu sebeple İbrahim Hakkı sadece şer’î ilimlerle ilgilenmemiş aynı zamanda aklî ilimlerle ilgili çalışmalar yürütmüştür. Ayrıca Allah’ı tanımamızı sağlayacak her konuyu ilim olarak değerlendirir ve bu ilimlerin öğrenilmesi gerektiğini savunur. Böylece o hem aklî hem şer’î ilimlerin öğrenimini gerekli görmüştür. Erzurumlu İbrahim Hakkı ilimleri akli ve nakli ilimler olarak ikiye ayırır. O aklî ve tecrübî ilimlerden (aritmetik, geometri, astronomi, tıp vb.) bahsettikten sonra itikat, fıkıh, tasavvuf gibi şer’î ilimlere yer verir. İbrahim Hakkı dil ve mantık ilimlerini ise araç ilimler olarak görmüş bu ilimlere *Marifetnâme*’de ayrı bir başlık açmamıştır.

2.1. Aklî İlimler

Erzurumlu İbrahim Hakkı akla ve aklın ispatlarına değer verip tabiî hadiselerde aklî delillerin göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁵⁸ Onun ilimler tasnifi incelenince birçok İslam mütefekkeri gibi ilim tasnifine aklî ilimler ile başladığı görülmektedir. Çünkü aklî ilimler Allah’ı tanıma hususunda önemli bir yere sahiptir. Aklî ilimler içerisinde ilk ele aldığı ilim ise riyaziyattır.

¹⁵⁸ Abdulkuddûs Bingöl, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın İlim Anlayışı”, Felsefe Dünyası, Sayı: 9. Ekim, (1993), 17.

2.1.1. Riyaziyat

2.1.1.1. Hesap İlmi (Aritmetik)

Erzurumlu İbrahim Hakkı ilim tasnifine birçok İslam mütefekkeri gibi matematik ilmi ile başlar. Enlem boylam ölçümü, yer yön tayini, yakınlık ve uzaklık ölçümü, kible yönünün tespiti, kutup yıldızının yüksekliği, Dünya'nın çapı, yarıçapı, yüzölçümü gibi hey'et ilmi başta olmak üzere birçok alanda gerekli olan matematik ilmine yer verir. O bu ilimde temel iki konu olan hesap ve hendeseyi ele alır ve temel kaidelere yer verir. Bu konuda da âlimlere başvurarak sözlerine “ehl-i hesap demiştir ki” diyerek başlar. Böylece o sunduğu bilgileri konunun uzmanlarına dayandırmaktadır.

Matematik ilminde ilk olarak aritmetik konusunu ele alır ve tanımlamalar yapar. Mesela aritmetik konusuna sayıları tanıtarak ve “hesap ilminde bilinenlerden yola çıkılarak bilinmeyenlere ulaşılır” kaidesi ile başlar.¹⁵⁹ Sayı için “Adet bir kemiyettir ki, bir ve ondan türeyen sayılara denir.”¹⁶⁰ tanımını yapar. O sayı basamakları, toplama, çıkarma, çarpma, bölme, karekök alma gibi temel aritmetik işlemlerini tarif edip açıklar. Ayrıca sayıları tam ve kesirli olmak üzere iki guruba ayırır. İbrahim Hakkı'nın bu ilim ile ilgili sayılar, dört işlem, kesirli işlemler, çarpım tablosu ve problemler gibi temel konuları oldukça basit ve herkesin anlayabileceği düzeyde işlediğini görmekteyiz. Örneğin bilinmeyen bir sayının, dörtlü orantı kurarak kolay ve hatasız nasıl hesaplanacağını açıklar. O dörtlü orantıyı şu şekilde tarif eder; “dörtlü orantı öyle dört sayıdır ki, birincinin ikinciye oranı, üçüncünün dördüncüye oranına eşittir.”¹⁶¹ Görüldüğü üzere o aritmetik ilmini en temel ve anlaşılır düzeyde ele almış olup birçok filozof gibi bu ilmin herkes tarafından öğrenilmesi gerektiğini düşünmüştür.

2.1.1.2. Hendese İlmi (Geometri)

Hendese ilmi konusunda da İbrahim Hakkı kavramların tanımlarını ve temel düzeydeki bilgileri anlatmaktadır. O noktanın, çizginin, cismin tariflerini yapar ve çizgi ve yüzeyin özelliklerinden ve çeşitlerinden bahseder. Mesela noktayı şöyle tarif eder; “A'raz kısımlarından hissi işareti kabil olup hiçbir şekilde bölünme kabul etmeyen şeye nokta denir. Bölünme kabul ederse ona çizgi derler. Uzunluğuna ve genişliğine bölünüp derinliğine bölünemiyorsa yüzey, eğer uzunluğuna, genişliğine ve derinliğine

¹⁵⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 49.

¹⁶⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 49.

¹⁶¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 56.

bölünebiliyorsa buna da cisim denir.”¹⁶²Yine geometrinin temel konuları olan açılar, kare, dikdörtgen, üçgenler, çokgenler, merkez, çap, çevre, daire, küp, silindir gibi temel konuları ele alır ve herkesin anlayabileceği şekilde açık ve sade bir dil ile en kolay ve basit yolla anlatır. İbrahim Hakkı bu ilmi, hey’et ilmi için temel ve gerekli olan ilimlerden görmüş ve yeterli düzeyde anlatmıştır.

2.1.1.3. Hey’et İlmi (Astronomi)

Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın hey’et ilmine özel bir ilgisi vardır. O birçok eserinde bu ilimden bahsetmiştir. Özellikle *Marifetnâme*’de astronomi için büyük bir bölüm ayırmıştır. O öncelikle insanın kendini bilmesi gerektiğini, böylece Rabbini de bileceğini düşünür. Kişinin kendini tanıması ise kâinatı tanımakla başlar. Çünkü insan küçük bir kâinattır. İbrahim Hakkı’da kişiye kendini tanıtmaya kâinattan başlar. O bu ilmin gerekliliğini şu şekilde ifade eder;

“Eflak ü anâsır u mevâlîd ey dil

Ecsâm u tebâyı’usuverdür hep bil

Çün âlemedir hakîmi sun’ı şamil

Pes hey’et-i âlemi tefekkür-i hoş kıl”¹⁶³

İbrahim Hakkı hey’et ilmini eski ve yeni olmak üzere iki yönden ele alır. Öncelikle halkın daha aşına olduğu eski astronomiden bahseder. Örneğin Güneş ve Ay’ın hareketlerini şu şekilde açıklar; “Allahü Teâlâ derya içinde Güneş için üç yüz altmış kulplu elmastan bir araba yaratıp üzerine Güneş’i koymuştur. Güneş’i arabası ile doğudan batıya çekip götürmeleri için her kulpu tutulacak bir melek tayin etmiştir. Ay için de üç yüz kulplu sarı yakuttan bir araba yaratarak üzerine Ay’ı yerleştirmiştir. Ay’ı derya içinde doğudan batıya çekerek götürmeleri için her kulpu tutacak bir melek tayin etmiştir.”¹⁶⁴ Görüldüğü üzere İbrahim Hakkı Güneş ve Ay’ın doğudan doğması ve batıdan batması hadisesini halkın anlayacağı bir üslupla yani dini bir muhteva ile açıklamaya çalışmıştır. Yine Ay’ın evrelerini Allah tarafından görevlendirilen altmış meleğin Ay’a bir kılıf geçirmesi şeklinde açıklamıştır. Şöyle ki bu altmış melek Ay her gün Güneşten uzaklaştıkça kılıfı aydan sıyrarak tamamen çıkarır ve bedri kâmil

¹⁶² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 58.

¹⁶³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 190.

¹⁶⁴ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 29.

görünür. Sonra Ay Güneşe yaklaştıkça kılıfı Ay'a geçirirler böylece Ay'ın evreleri oluşur.¹⁶⁵ İbrahim Hakkı gece gündüz oluşumunu, Güneş ve Ay tutulmasını da Allah'ın görevlendirdiği melekler ile açıklar. O eski astronomide bilimsel açıklamalardan ziyade halkın anlayacağı betimlemeler ile astronomik hadiseleri anlatır.

İbrahim Hakkı öncelikle dünyanın yuvarlaklığının ispatlarını sıralar. Mesela ay tutulmasında yerin gölgesinin ay yüzeyinde daire şeklinde görünmesi, gök cisimlerinin ufuktan öğleye kadar yavaş yavaş yükselmesi, batarken yüksekliğinin azalması, gök cisimlerinin doğuda olanlara batıda olanlardan daha önce görünmesi ve kaybolması, uzak bir yerden gelenlerin sahillerin ve dağların önce yüksek yerlerini görmesi, yine belli bir noktadan uzaklaşan kişinin önce alçak kısımların görüş açısından çıkması, gün içerisindeki gölge boyunda gözlenen değişimler gibi birçok delil sıralar.¹⁶⁶ İbrahim Hakkı burada bazı kişilerin, bu ilimde sabit olan konuların dinimize uygun olmadığı söylemlerini eleştirir. Hey'et ilmi konularının araştırılıp öğrenilmesinin bu gibi yanlışlardan kurtulmak için gerekli olduğunu savunur. O burada Gazâlî'nin adını zikrederek onun görüşlerini destekler.¹⁶⁷ Ona göre bazı kişilerin, bu ilmi gerçeklerin dine aykırı olduğunu söylemesi dine büyük zarar vermektedir. İslam dininde Allah, hey'et ilminde olduğu gibi bazı konuları detaylı bir şekilde haber vermeyip aklımızla bulmamızı istemiştir. İlmen doğruluğu bilinen konulara itiraz etmek bazı kişilerde dinin hatalı olduğu kanısını oluşturacaktır. Çünkü hey'et, hesap, hendese, fizik, kimya gibi ilimlere sahip kişi doğruluğu kanıtlanmış bir bilginin dinen yanlış olduğunu duyduğunda bilgilerinden şüphe etmeyip dinden şüphe duyacaktır. Bu ise dine en büyük zararı verecektir. Yine husûf ve kûsûf hadisinden yola çıkarak bu gibi hadislerin önce sahihliğinin araştırılması gerektiğini, eğer sahih ise doğru te'vil etmek gerektiğini vurgular.¹⁶⁸ Ayrıca ilim adamları âlemin hadis olduğunu söyledikleri sürece dünyanın şeklinin nasıl olduğu dinen bir sakınca doğurmaz. Yani bu durum âlemi Allah'ın yarattığı gerçeğini değiştirmez. Kısacası İbrahim Hakkı aklî ilimlerin oldukça önemli olduğunu, özellikle din adına dine zarar vermemek için hey'et, hesap, hendese, fizik, kimya gibi ilimlerin kesinlikle öğrenilmesi gerektiğini savunmaktadır.

¹⁶⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 29.

¹⁶⁶ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 65-66.

¹⁶⁷ İmam Gazâlî, *el-Münkız Mine'd- Delâl*, çev. Osman Arpaçukuru (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020), 29-30.

¹⁶⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 64.

İbrahim Hakkı hey'et ilminin gerekliliğine dikkat çekmek için güncel kullanımdan örnekler verir. Mesela âlemin ve dünyanın küre şeklinde olduğunun bilinmesi; zaman belirlemede, yol tayin etmede, namaz, oruç, hac gibi ibadetlerin ne zaman ve nasıl (kıble belirleme, 6 ay gündüz ve gece yaşanan beldelerdeki durum gibi) yapılacağı gibi birçok konuda doğru ve olumlu sonuçlar alınmasını sağlamak için gereklidir.¹⁶⁹

Erzurumlu İbrahim Hakkı eski astronomiden bahsederken Batlamyus sistemine uygun açıklamalarda bulunur. O dünyanın evrenin ortasında bulunduğunu söyler. Etrafında ise yedi felek bulunduğundan ve bunların konum hareket gibi özelliklerini teker teker açıklar.¹⁷⁰ İbrahim Hakkı bir de dokuz felekten (külli felekler) bahseder. O feleklerin tabakalarını lahana ve soğan benzetmesi ile açıklar. Yani tabakalar iç içe bulunmaktadır. İbrahim Hakkı burada feleklerden başlayıp dört unsura kadar ilerler. Tüm bunları anlattıktan sonra topraktan olan insanoğlunun kendini tanıyıp ardından Rabbine ulaşması için tekrar bir sıra izler.¹⁷¹ Yine burada İbrahim Hakkı'nın, kişinin kendini bilmesi için öncelikle aklî ilimleri bilmesi gerektiği düşüncesine sahip olduğunu açıkça görmekteyiz. Yani ona göre Allah'ı tanımak için yaratılmışlardaki sanat ve hikmete vakıf olmak gerekmektedir. Allah'ın yaratmış olduğu varlıklar üzerinde düşünmek, kendi nefsinin tanımak, O'na ulaşmanın yoludur.

İbrahim Hakkı gezegenleri detaylıca incelemiş ve özelliklerinden tek tek bahsetmiştir. İbrahim Hakkı burada eski astronomiye göre bahsetmiş olduğu bazı konuları yeni astronomiyi anlatırken değiştirip güncel hallerini açıklamıştır. Mesela eski astronomiye göre yer küre hareketsiz olup etrafındaki gök küre ve unsurlar hareketlidir. İbrahim Hakkı bu durumu şu örnekle açıklar; bir kabın içerisine taş konulup hızla döndürüldüğü zaman o taş kabın ortasında hareketsiz kalır. Yani yer küre feleklerin ortasında sabittir. Bu bilginin hemen ardından yeni astronomideki görüşe yer verir ve bu bilginin yanlış olduğunu, aksine yer kürenin kendi eksenini etrafında ve güneşin etrafında dönerek hareket ettiğini açıklar.¹⁷²

Erzurumlu İbrahim Hakkı eski astronomiyi anlatma sebebini, insanın kendini tanıması ve Allah Teâlâ'nın kudretinin ve hikmetinin anlaşılmasını sağlamak olduğunu

¹⁶⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 65-66.

¹⁷⁰ Kahya, "Erzurumlu İbrahim Hakkı", 379.

¹⁷¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 69-70.

¹⁷² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 150.

söyler.¹⁷³ Yeni astronomiden bahsederken doğru sanılan bazı yanlışları düzeltir ancak yine de bazı hatalar mevcuttur. Mesela Güneş için âlemin merkezi olduğunu ve hareket etmediğini söyler.¹⁷⁴ Ancak bugün bilmekteyiz ki güneş âlemin merkezi olmadığı gibi hareketsiz de değildir. Yeni astronomiden bahsederken Kopernik sistemine uygun açıklamalar yapmaktadır. Güneş merkezli olan bu sisteme uygun hesaplamalar yapıp gezegenlerin hareketleri, konumları, aralarındaki mesafeler gibi özellikleri açıklar. Ancak Keplerin yapmış olduğu çalışmalar sonucu Kopernik sistemi değişime uğramıştır. Ayrıca zamanla yaşanan ilmi gelişmeler sonucunda daha detaylı gözlemler yapılmış ve yeni gezegenler keşfedilmiş, astronomi ilmi konusunda daha net ve doğru bilgiler edinilmiştir. Bu sebeple İbrahim Hakkı'yı zamanının ilmi imkân ve çalışmalarına göre değerlendirmek gerekmektedir. Ayrıca ele aldığımız konu ilmi bilginin doğruluğunu veya yanlışlığını yorumlamak değildir. Bu işi konunun uzmanlarına bırakıyoruz.

Bir kesim cahil insan bu yeni astronomi bilgilerini dine aykırı görüp âlimlerin çalışmalarına karşı çıkıyorlardı. İbrahim Hakkı bu insanları aklı az, düşüncesi kıt olarak tarif edip onlara şu şekilde cevap verir; “Gaflet olunmasın ki hey’et-i kadime ile ilgili vaziyete itimat ve itikat etmek dini bir husus olmadığı gibi kesin bir şey de değildir. Âlemin şekli, gök cisimlerinin terkibi her ne halde bulunursa bulunsun, felekler ne tarzda dönerse dönsün, âlemin sonradan yaratılmış olduğunu inkâr etmek için bir sebep ve delil olmaz. Şu güzel ve mükemmel âlem, yüce bir sanatkârın ve Cenab-ı Zülcelâlin eseridir. Bunu başka türlü tasavvur etmek imkânsızdır. Bunun böyle olduğuna itimat ve itikat etmek dinin de kesin bir gereğidir.”¹⁷⁵ Kısacası evrenin dünya veya güneş merkezli olması âlemin hadis olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Yine âlemdeki sanat Allah’a işaret etmektedir ve onun kudretinin bir kanıtıdır.

18. yy. da önemli medreselerde görev yapan birçok âlimin astronomi, geometri, aritmetik gibi pozitif ilimlerle çok ilgilenmedikleri görülür. Oysa İbrahim Hakkı, Erzurum’daki medreselerde okuyup derviş olarak anılmasına rağmen aklî ilimlere olan ilgisi ve bu ilimler üzerindeki çalışmaları onun ilme olan merak ve sevgisini

¹⁷³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 182.

¹⁷⁴ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 182.

¹⁷⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 182.

kanıtlamaktadır.¹⁷⁶ O Allah’tan, ibret alınması için yaratmış olduğu âlemden hakikati görebilecek güç ve feraset ister. Bir rubaisinde bu talebini şöyle dile getiri;

“Halk eyledin ey Hudâ bu ibretgâhı

Eflâk ü anâsır u bu şems ü mâhı

Kur’an’da dedin “fe-semmevechu’llâh’ı”

İlahî erine’l eşya kemâhı”¹⁷⁷

İbrahim Hakkı atom ve samanyolu konularına birlikte değinir. Sebebi ise samanyolunun ne kadar büyük ve geniş olduğunu, atomun ise ne kadar küçük olduğunu bildirip yaratıcının kudretinin insanlar tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. O bu konuda şöyle der; “Bizim muradımız ve maksadımız olan ma’rifet-i Sâni’e vesile bulunan âlemi insana âyine vaz’ olunan âlem-i kebîri bu vechile bu cihetten dahi seyerân için bu miktarca tahrir ve beyan ile iktifâ kılınmıştır.”¹⁷⁸ Görüldüğü üzere İbrahim Hakkı ilimlerin içerisinde konu bağlantılarını da insanların daha kolay anlamasını sağlayacak şekilde düzenlemiştir. Ayrıca yaratılmışlardan yaratana ulaşmaya çalıştığı için kâinatı tanıyıp anlamamızı sağlayacak ilimlere önem vermiştir.

2.1.1.4. Musikî

Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın musiki ile ilgili düşünceleri astronomi ilmi ile ilişkilidir. O kâinatın sesleri ile müziği bağdaştırır. Aslında bu durumu eski Yunan filozoflarından Pisagoras’ta da semalar müziği kavramı ile görmekteyiz.¹⁷⁹

Ona göre feleklerin hareketlerinin birbirlerinde farklı olması başka başka sesler çıkarmalarını sağlar. Feleklerin ses ve nağmeleri ile ilgili olarak şunları söyler: “Feleklerin böyle hallerini aletlerle ve hesap ile rasad edenler, işitip ve seyredip nice sırlarına vakıf olmuşlardır. Eflâkı seslerini ve nağmelerini perdeleri ile zabt edip usûl ve fûrû’u, derecelerine göre hakimâne olarak birbirine mecz edip, ruhlar için binlerce ma’cun ve lezzetli şerbetler yapmışlardır. Her bir makamı nice derde deva, hastalıklara şifa, tabiata sefa, kalbe cila ve ruha gıda bulmuşlardır. Bu ilme tıbb-ı ruhanî, hendese-i

¹⁷⁶ Uludağ, *Erzurumlu Bir Fikir Adamı İbrahim Hakkı Erzurum*, 42.

¹⁷⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 190.

¹⁷⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 189.

¹⁷⁹ Kurbanov, “Rönesans Ruhlu Bir Şahsiyet Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri”, 33.

ruhanî, kuvvet-i ruhanî ve fenn-i mûsikî diye isimlendirmişlerdir.”¹⁸⁰ Görüldüğü üzere musikiye oldukça değer vermektedir. O bu konudaki düşüncesini ayrıca nazım olarak da dile getirir.

“Musikî hikmete dair fendir

Bilene bilmeyene rûşendir.

Nice esrârı var idrak edecek,

Pür gelür sîneleri çâk edecek.”¹⁸¹

2.1.2. Tabîî İlimler

Erzurumlu İbrahim Hakkı kişinin kendini tanıması için nasıl var olduğunu bilmesi gerektiğine inanır. Bu sebeple oda birçok İslam mütefekkirî gibi tabîî ilimlere oldukça değer vermiştir. O insanı ruh ve beden olarak iki açıdan değerlendirir. Öncelikle insanın bedensel oluşumunu açıklamaya çalışır. İbrahim Hakkı insan bedeninin topraktan olduğunu ve yine toprağa döneceğini ayetlerle de destekleyerek açıklamaya başlar.¹⁸²

İbrahim Hakkı tabiat ilimlerine de oldukça vakıf olup bu ilmin konularını da en açık ve anlaşılır şekilde anlatmaya çalışmıştır. O halkın bu konuları daha kolay anlayabilmesi ve ilmi gerçekleri kabul etmesi için öncelikle dini yönden açıklamalara yer verir daha sonra ilmi yönden açıklar. Örneğin; deprem oluşumunu şu şekilde açıklar: “Allah bir büyük meleği zelzeleye vekil tayin edip dağların damarlarını onun emrine vermiştir. O bir yerin halkını günahlardan menetmek istediğinde, görevli olan melek o yerin damarlarını hareket ettirir. Böylece halk depremden korkup uslanır ve Allah Teâlâ’ya yönelerek ibadet ve taat eder.”¹⁸³ İbrahim Hakkı aynı hadiseyi bir de ilmi yönden şu şekilde açıklar; “Yer altında meydana gelip sıkışan buhar, yerin belli bölgelerinden geçip çıkamayacak kadar koyu olursa veya yer katı ve sert olup buharın çıkmasına engel olursa yerin içinde toplanıp çıkmaya çalışan buhar şiddetle yeri yararak çıktığında o yer hareket eder. Buna zelzele denir.”¹⁸⁴

¹⁸⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 108.

¹⁸¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 108.

¹⁸² Mustafa Yıldırım, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın İnsan Anlayışı”, *Felsefe Dünyası*, Sayı: 10, Ankara, (1993), 36.

¹⁸³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 31-32.

¹⁸⁴ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 153.

Yine klimatoloji ilmi ile ilgili iklim değışiklikleri, hava olayları ve insana olan etkileri hakkında birçok coğrafi bilgiye yer vermektedir. Örneğın; o yağmurun yağmasını şu şekilde açıklar: “Allah Teâlâ yer ve gök arasında bahr-i mekfûf denilen bir su deryası yaratmıştır. Allah Teâlâ yağmur yağmasını istediğı zaman semanın daha üstünde bulunan bahr-ı erzaktan belli zamanlarda taksim etmiş olduğı rızıkları bahr-i mekfûfa indirir. Bahr-i mekfûftan rüzgâr vasıtası ile bulutlara yüklenir. Böylece rızıklarla beraber su kalbur gibi yağmur damlaları haline gelir. Allah Teâlâ’nın emri ile her bir yağmur damlasını bir melek indirerek yeryüzündeki belirlenen yerine koyar.”¹⁸⁵ Yine o karın, dolunun yağması, rüzgârın esmesi gibi tabiat olaylarını Allah Teâlâ’nın Mikail Aleyhisselam’ı görevlendirilmesi ve onun tasarrufu ile açıklar. Ayrıca sözlerini ayetlerle de destekler. Mesela gök gürültüsü hadisesini; “Hak Teâlâ bulutların sevkı için Ra’d isminde bir melek yaratmış ve Mikail Aleyhisselam’ın emrine vermiştir. Demirden bir kamçısı olup onunla bulutları deve güder gibi sevk eder. Kamçısını şiddetle vurduğunda çıkan ateşe şimşek bu ateşin yere düşen kıvılcımına ise yıldırım denir. Korkunç olan bu ses en küçük melek olan Ra’d’ın sesidir. Hak Teâlâ şöyle buyurur; “Ra’d O’nu hamd ile tespih eder. Yardımcıları olan melekler de ondan korkmaları dolayısı ile tespih eder.”¹⁸⁶ şeklinde ayet ile açıklar.¹⁸⁷

İbrahim Hakkı daha sonra dört unsurdan olan havadan bahsederken yağmur, kar, dolu, şimşek, yıldırım gibi meteorolojik hadiselerin oluşumunu, sebeplerini ve özelliklerini ilmi açıdan açıklar.¹⁸⁸ Mesela o rüzgârların nasıl oluştuğunu ve sebeplerini açıklayarak dört ana yöne ve dört ara yöne değınır ve ana yönlerden esen rüzgârlara temel rüzgârlar ara yönlerden esen rüzgârlara tali rüzgârlar denildiğini belirtir.¹⁸⁹ Bu rüzgârların yön bulma, havanın temizlenmesini sağlamak gibi faydalarından ilmi açıdan bahsetmekle beraber tüm hadiselerin mutlak güç sahibi Allah’ın varlığına da delil olduğunu vurgular. Ayrıca İbrahim Hakkı havanın insan bedeni ve ruhuna olan etkilerinden de söz eder. Örneğın sıcak havanın bedene gevşeklik verdiğıne, susuzluğu

¹⁸⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 30.

¹⁸⁶ Kur’an-ı Kerim, Ra’d 13/13.

¹⁸⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 30-31.

¹⁸⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 118-119.

¹⁸⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 120-121-122.

artırdığına, sağlıklı bir insana iyi gelmezken felçli veya soğuk algınlığı olanlara iyi geldiğine değinir.¹⁹⁰

E. İbrahim Hakkı su unsurunun özelliklerine de yer verir. O suyun buharlaşarak bulut, yağmur, kar gibi olayların oluşumunun ardından tekrar deniz suyuna döndüğünü detaylıca açıklar. Ayrıca suyun tüm canlılar için bir hayat kaynağı olduğu, susuzluğun giderilmesinin canlılar için en büyük fayda olduğuna da dikkat çeker.¹⁹¹ Deniz sularının tuzlu olması ise gemilerin seyahatlerinde kolaylık sağlaması, yoğunluğun fazla olması ve bu sayede yükü fazla olan gemilerin rahat taşımacılık yapması, kötü kokuları önlemesi, insanların kullandığı birçok inci, mercan gibi madenlerin bulunması ve çeşit çeşit balığa ev sahipliği yapması gibi birçok faydasını sayar.¹⁹² Yine o, suyun aşağı hareketinden, rüzgârın etkisi ile dalgalanmasından, doğudan batıya, kuzeyden güneye hareketinden, med-cezir olayından bahseder. Özellikle suyun sürekli hareketi denizdeki durgunluğu engelleyip temiz kalmasını sağlaması, gemilerin kıyıya yanaşmasında veya ayrılmasında kolaylık sağlaması gibi med-cezir olayının faydalarına da değinir.¹⁹³

E. İbrahim Hakkı vermiş olduğu bilgileri hep konunun uzmanlarına ve âlimlere dayandırmıştır. Ama o bu âlimleri genellikle isim olarak zikretmez. Ehli hey'et, ehli hendese, ehli hikmet, ehli fen gibi genel ifadeler kullanmaktadır. Ancak isim olarak zikrettiği âlimlerde mevcuttur. Örneğin; denizlerin zamanla kara, karaların zamanla deniz olduğundan bahsederken Fahreddin Râzi'nin, Mesûdî'nin isimlerini bizzat zikreder ve konu ile ilgili görüşlerini açıklar.¹⁹⁴ Yine konunun daha iyi anlaşılması için okyanusların büyüklüğünden bahsederken Macellan'ın dünyayı dolaşmasını örnek verir.¹⁹⁵

E. İbrahim Hakkı dört unsurun sonuncusu olan topraktan da diğer unsurlarda olduğu gibi mahiyetinden, özelliklerinden, faydalarından vs. genel çerçevesi ile bahseder.¹⁹⁶ Ona göre bu ilimlerin asıl maksadı, Hak Teâlâ'nın kudret ve azametini görüp tüm kâinatın yaratıcısını tanımaktır. İbrahim Hakkı bu konuda karınca örneğini verir. İki karıncadan biri kâğıt üzerinde yürürken birtakım yazılar görüp hepsinin

¹⁹⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 125.

¹⁹¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 140.

¹⁹² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 144-145.

¹⁹³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 142-143.

¹⁹⁴ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 143.

¹⁹⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 146-147.

¹⁹⁶ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 150.

kalemden meydana geldiğini söyleyerek işin hakikatine eriştiğini düşünür. İbrahim Hakkı bu karıncayı her şeyi sıcaklığa, soğukluğa, kuruluğa veya yaşlığa bağlayan tabiiyyûna benzetir. İkinci karınca ise asıl sebebin parmaklar olduğunu kalemin ise parmakların iradesinde hareket ettiğini söyler. O, ikinci karıncayı da her şeyin tasarrufunu yıldızlara bağlayan müneccimlere benzetir.¹⁹⁷ Oysa her şey Hak Teâlâ'nın iradesi ile gerçekleşmektedir. İbrahim Hakkı tabiiyyûn ve müneccimlerin sözlerinin kısmen doğru olduğunu ancak tabîi unsurların ve gezegenlerin ve yıldızların hepsinin üstünde güç ve kudret sahibi olan Allah'ı tanımamalarının doğru olmadığını belirtir.¹⁹⁸ Onlar sebeplere bağlanıp asıl sebeplere sebep olanı görmeyerek hata etmişlerdir. Yani tabiatların tasarrufta rolü olsa da tabiatlar üzerinde kudret sahibi olan Hak Teâlâ'dır. İşte İbrahim Hakkı'ya göre kişi bu ilimleri öğrenerek Allah'ın hikmet ve sanatlarına vakıf olacak ve cihanın sırlarına erişecektir. İlimlerdeki eksiklik yanlış sonuçlara sebep olmaktadır.

Farabi, İbn Sina gibi Meşşâî filozoflar varlık ve varoluş konusunda Plâton, Aristo gibi filozofların görüşlerinden etkilemişlerdir. Onların bu konudaki görüşlerini, Kur'an ve hadislerden İslami unsurları göz önünde bulundurarak değerlendirmişler ve varoluşu sudur nazariyesi ile açıklamışlardır. Varlıkları da Vâcibü'l-Vücûd ve mümkünü'l-vücûd şeklinde ayırmışlardır.¹⁹⁹ İbrahim Hakkı da Allah'ın varlığını mümkün varlıkları açıklayarak delillendirir. Çünkü Allah'ın varlığının, varlıklara ve kâinattaki olaylara dikkatle bakıldığı zaman açıkça anlaşılacağını düşünür. O yine öncelikle bu konudaki delillerini Kur'an-ı Kerim'den verir. (Tegâbun 64/3, Zâriyat 51/20-21 vb.)

Ardından İslam âlimlerinin görüşlerine yer verir. İslam âlimlerinin çoğu varlığı üçe ayırır. Bunlar varlığı zorunlu olan vâcibü'l-vücûd, varlığı olmayan mümteniü'l-vücûd, varlığı ve yokluğu olabilir olan şeyler ise mümkünü'l-vücûddur. Varlıklardan kendi varlığı için hiçbir şeye muhtaç olmayan varlık vâcibü'l-vücûd olan Allah'tır. Varlığı başkasına muhtaç olan varlıklar ise mümkünü'l-vücûd olup bunlar ise âlemdeki diğer tüm varlıklardır. Mümteniü'l-vücûd ise zaten yoktur. Burada İbrahim Hakkı, mevcut varlıklardaki değişimin insanların çoğu tarafından baştan yaratılma veya yok

¹⁹⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 110.

¹⁹⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 110.

¹⁹⁹ Ömer Özden, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya Göre Varoluş", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 12, Erzurum, (1997), 278.

olma olarak anlaşıldığını oysa var olanın basitten bileşiğe ya da bileşikten basite dönüşmesi olduğunu söyler. Ancak mümkün varlığın varlığı vacibü'l vücûda bağlıdır. Yani mümkün varlığın varlığı başkasına bağlı ise bu başkasının sonunda vacib bir varlık olması gerekir ve vacibü'l vücûdun varlığı zorunlu olur.²⁰⁰ Böylece Allah'ın varlığı kanıtlanmış olur.

Erzurumlu İbrahim Hakkı ehli hikmete dayandırarak “mümkünü'l vücud olan şey, varlığının devamında değişikliğe uğramazsa ona cevher derler. Eğer değişikliğe uğrarsa ona araz derler”²⁰¹ şeklinde cevher ve arazın tanımını yapar. O cevheri “heyûlâ, sûret-i cismiyye, cismi tabi'î, nefis ve akıl” olmak üzere beşe ayırır.²⁰² Her birini ayrı ayrı ele alıp inceler özellikle nefis konusuna oldukça yer ayırır. O nefsi, varlıkların nefsi kullanma gücüne göre ayırır. Cisimlerde tasarruf yetkisine sahip olan nefse, nefs-i felekî ve nefs-i unsurî der.²⁰³ Eğer nefis bileşik cisimlerde etkili olmasına rağmen cisimlere büyüme ve gelişme vermiyorsa bu cisimler madenlerdir (nefs-i tabi). Eğer nefis büyüme ve gelişme sağlayıp his ve hareket sağlamıyorsa bunlar da bitkidir (nefs-i nebati). Eğer nefis hem büyüme hem his hem de hareket sağlayıp konuşma vermezse bu durumdaki cisimlerde hayvan-ı gayrı natıktır (nefs-i hayvânî). Eğer nefis bileşik cisme hem büyüme hem his hem hareket hem de konuşma sağlıyorsa bunlarda hayvan-ı natıktır (nefs-i insani).²⁰⁴

İbrahim Hakkı cisimleri basit ve bileşik olarak ikiye ayırır. Basit cisimleri ise ulvî ve süflî şeklinde ikiye ayırır. Ulvî cisimleri yıldızlar ve eflak oluştururken süflî cisimleri dört unsur oluşturur. Bileşik cisimler ise dört unsurdan meydana gelip âlem-i kevn ve fesad olarak adlandırılır.²⁰⁵ İbrahim Hakkı daha sonra ateş, hava, su ve toprağın; maden, bitki ve hayvanları meydana getiren basit cisimler olduğundan bahsedip tek tek unsurları açıklar.²⁰⁶ Görüldüğü üzere ilim ve bilgi sıralaması yine öncelikle bilinmesi gereken temel bilgiden başlayarak ilerlemektedir. O unsurlardan öncelikle ateşi anlatıp sonra havaya geçer.²⁰⁷

²⁰⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 42.

²⁰¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 42.

²⁰² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 42.

²⁰³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 42.

²⁰⁴ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 42.

²⁰⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 43.

²⁰⁶ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 116.

²⁰⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 117.

E. İbrahim Hakkı dört unsurun ardından maden, bitki ve hayvanlara geçer. Maden, bitki ve hayvanların oluşumu dört unsurun birleşmesiyledir. Şöyle ki; dört unsur önce duhan ve öze dönüşür. Ardından yerin latifinden olup havaya yükselerek karışır. Atmosferde tam olmayan bileşikler oluşur. Kar, yağmur olarak yere tekrar inerler. Burada toprak maddeleri ile karışıp güneşin ısısı ile koyu sıvılar kimyevî değişime uğrar ve madenler ve bitkilerin özü ortaya çıkar.²⁰⁸

İbrahim Hakkı bu giriş bilgilerinin ardından görüşlerini yine ehli hikmete dayandırarak Allah'ın akl-ı küllü yaratmasından başlayıp dokuz akıl, dokuz nefis ve dokuz feleğin oluşumunu sıra ile anlatır. Burada felek-i azam hepsini kapsayan basit bir cisim olup içinde burçlar feleğini ve sabit yıldızları barındırır. Bunların ardından dört unsura ve buna bağlı olarak bu dört unsorda görülen yaşlık, kuruluk, sıcaklık ve soğukluk gibi keyfiyetler ortaya çıkar. Daha sonra mevalid-i selâse olarak adlandırılan maden, bitki ve hayvan yaratılmıştır. En son ise insan meydana çıkıp varlık dairesi tamamlanır.²⁰⁹

İbrahim Hakkı dört unsurdan ve bu unsurların birbirine çevrilmesinden bahsettikten sonra madenin, bitkinin, hayvanın ve insanın ortaya çıkışını ve aralarındaki geçişlerden bahseder. Bu geçişleri ara canlılarla açıklar. Şöyle ki; madenler ve bitkiler arasındaki bileşik cisim, su içinde bitki özelliklerini taşıırken sudan çıktığı zaman sertleşerek maden özellikleri taşıyan mercandır. Bitkiler ve hayvanlar arasındaki geçiş canlısı ise dişisi ve erkeği olup birbirine yakın olmadıkça çoğalamayan ve başı kesildiği zaman yaşayamayan hurmadır. Hayvan ve insan arasındaki geçiş canlıları konusunda âlimler birçok farklı örnek verseler de İbrahim Hakkı görünüş ve alet kullanabilme gibi birçok yönden insana benzeyen maymunu zikreder.²¹⁰ Bileşik cisimlerden kemale erip en son halkayı oluşturan canlı ise insandır. İnsan varlık mertebelerinin en üstünde olup âlemin özünü oluşturur.²¹¹ Kemâle eren insan ise tekrar Hak Teâlâ'ya ulaşır.

Görüldüğü üzere İbrahim Hakkı'nın varlık tasviri daire şeklinde olup varlıkların mebde ve meâdı bu daireyi takip ederek sıralanır. İşte insanın topraktan başlayıp kâmil insana ulaşması meâd tariki (yükseliş kavsi), küllî akıldan toprağa kadar ki süreç ise

²⁰⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 192.

²⁰⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 44.

²¹⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 45-46.

²¹¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 46.

mebde tariki (nüzul kavsi) olarak adlandırılır. Mebde tarikinde ahadiyet²¹² ile başlayıp sıra ile küllî akıl, dokuz akıl, dokuz felek, dokuz nefis, dört tabiat, dört unsur mertebeleri geçilir. Meâd tarikinde ise tam tersi bir sıra söz konusu olup topraktan madene, madenden bitkiye, bitkiden hayvana, hayvandan insana ve insandan insan-ı kâmile kadar ki dairenin diğer yarısıdır.²¹³ Görüldüğü üzere İbrahim Hakkı'da evrim daire şeklinde ilerlemektedir ve akli evvelden başlayıp yine ona doğru ilerleyen bir çember vardır.²¹⁴ İbrahim Hakkı bu konuda küllî akıl ve akli evvel terimlerinin ikisini de kullanmaktadır. İbrahim Hakkı konu ile ilgili bir nazmında şöyle der;

“Devr idüp geldim cihana, yine bir devrân ola

Ben gidem bu ten sarayı yıkılıp virân ola”²¹⁵

Evrım konusundan ilk bahsedenlerden biri olan filozof Anaksagoras canlıların basitten karmaşığa doğru bir sıra izlediğini ve balık kökeninden geldiğini savunmuştur. Daha sonra da bu gibi düşünceleri savununlar Buffon, Erasmus Darwin ve Lamarck gibi kişilere rastlanmaktadır.²¹⁶ Burada dikkat çeken birçok uzmanın oluşumdaki gelişim ve değişimde dayandıkları temel prensibin hiçbir şeyin tesadüfi olmadığı aksine canlılıkta bir gaye güdüldüğüdür. Ancak Charles Darwin evrim teorisini tamamen tesadüfiliğe dayandırmaktadır.²¹⁷

Erzurumlu İbrahim Hakkı'daki evrimde ise öncelikle ateş, su, hava ve topraktan oluşan dört unsur birbirine dönüşür. Bu birleşmeler sonucunda ilk olarak maddeler oluşur. Sonra bitkiler ve bitkilerin ardında canlılar ortaya çıkar. Madenlerin kemali ile bitkiler, bitkilerin kemali ile hayvanlar, hayvanların kemali ile insanlar ve en son insanın kemali ile Hak Teâlâ'ya ulaşılır.

İbrahim Hakkı öncelikle madenlerden bahseder. O madenleri yapılarına göre katı olanlar (altın, gümüş, bakır, demir vb.), taş cinsinden olanlar (elmas, yakut, zümrüt vb.) ve yağlı cisimler olmak üzere üçe ayırır. Bu madenlerin oluşumu bulundukları

²¹² “ahadiyet” İbn Arabî tarafından kullanılan bir kavramdır.

²¹³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 46.

²¹⁴ Uludağ, *Erzurumlu Bir Fikir Adamı İbrahim Hakkı Erzurumî*, 58.

²¹⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 47.

²¹⁶ Kahya, “*Erzurumlu İbrahim Hakkı*”, 382.

²¹⁷ Kahya, “*Erzurumlu İbrahim Hakkı*”, 382.

toprağın özelliklerine göre değişir. Örneğin; altın yumuşak taşlı ve kumlu arazide, kükürt nemli, yağlı, yumuşak topraklarda, tuz sıcak ve tuzlu topraklarda oluşur.²¹⁸

Erzurumlu İbrahim Hakkı nefis ve kuvvetlerini şu şekilde değerlendirir: Tabii nefis; cismin (bedenin) parçalarını muhafaza ederek birbirinden ayrılmamasını sağlayan bir kuvvettir. Bu nefis insan bedeninin her tarafında bulunur. Tabii nefsin iki tane yardımcı kuvveti vardır. Bunlar; hafiflik kuvveti ve ağırlık kuvvetidir.²¹⁹

Nebati nefse gelince; bitkilerde, hayvanlarda ve insanlarda müşterek olup uzunluk, genişlik, derinlik gibi özelliklerin yanında; büyüme, gelişme ve üremeyi sağlayan bir kuvvete sahiptir.²²⁰ Bedende bulunduğu yer karaciğerdir. Tabii nefsin iki yardımcı kuvveti olan hafiflik ve ağırlık kuvvetleri aynı zamanda nebati nefsinde yardımcısıdır. Bunlardan başka nebati nefse hizmet eden dokuz adet daha yardımcı kuvveti vardır. Bunlar; Cazibe (çekici) kuvveti, mâsike (tutucu) kuvveti, müvellide (üreme) kuvveti, hazime (sindirme) kuvveti, mümeyyize (ayırma) kuvveti, dâfia (dışarı atma) kuvveti, musavvire (şekil verme) kuvveti, gâdiye (gıda alma) kuvveti, nâmiye (büyüme) kuvvetidir.²²¹

Hayvanlara gelince onlar iradî hareket ederler. Bu da onların idrak kuvvetlerinin olduğunu gösterir. E. İbrahim Hakkı bu ruha “nefis-i şehvaniye” ve “nefis-i behimiye” (hayvani nefis) de demektedir. Hayvani nefis tüm bedene sirayet eden bir nefis olup hayvanlarda ve insanlarda ortak bulunur. Bedenin hissetme ve hareketini sağlar.²²² Bu durumda hayvani nefsin iki temel kuvveti vardır. Birinci temel kuvvet muharrike (hareket ettirici) kuvvet, ikinci temel kuvvet ise müdrike (kavrayıcı–algılayıcı) kuvvettir. İbrahim Hakkı müdrike kuvvetini beşi bedenin içinde beşi bedenin dışında olmak üzere ikiye ayırır. Bedenin dışındakiler göz, kulak, burun, dil ve dokunmadır. Bedenin içinde olan kuvvetler ise hiss-i müşterek, hayal, vehim, hafıza ve mutasarrıftır.²²³ İbrahim Hakkı bunların yerini beyin boşluğu olarak bildirir. Hayvani

²¹⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 193.

²¹⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 248.

²²⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 195.

²²¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 248.

²²² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 249.

²²³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 196.

nefsin gazap ve şehvet olmak üzere iki yardımcısı daha bulunur ve bunlar ahlâk ilminin konularındandır.²²⁴

Hiss-i müşterek kuvveti; beynin üç boşluğundan birinci boşluğun ön kısmında yer alır. Bu kuvvet dışarıdan gelen düşüncelerin hiss-i müştereke gelip dış duyulara ulaşmasını sağlar.²²⁵

Hayal kuvveti; önceden duyular ile algılanan şeyin, orada olmasa dahi önceki hali gibi algılanabilmesini sağlar. Hiss-i müşterekte tutulanları alıp tasvir eder. Bu kuvvetin yeri hiss-i müşterekin arkası, yani birinci boşluğun arkasıdır.²²⁶

Mütefekki kuvveti; hiss-i müşterek duyu organları ile algılar ve toplar, hafıza toplananları saklar, bu kuvvet ise hafızada toplananları ortaya çıkarıp değerlendirme yapar. Yani hafızadaki suret ve manaların bazısını bazısına birleştirir veya ayırır. Bu kuvvetin yeri beynin orta boşluğunun ön kısmıdır.²²⁷

Vehim kuvveti; dış duyular ile idrak olunmayan cüz'i manaları idrak eder. Örneğin; kurttan kaçılması gerektiğini idrak etmek gibi. Bu kuvvet gerçekliği olmayan şeylerinde zihinde canlanmasını sağlar. Burada İbrahim Hakkı cıva denizini örnek verir. Elbette böyle bir deniz yoktur ancak insan zihninde canlandırabilir. Vehim kuvveti bu özelliğinden dolayı insanları şaşırtıp yanlış yollara saptırabilir.²²⁸ Bu sebeple bu kuvvet boş, yanlış, aklen mümkün olmayan hayaller ortaya koyabilir.

Hafıza kuvveti; yeri beyindeki üçüncü boşluğun ön kısmı olup dış duyulardan gelen her şeyin muhafaza edildiği yerdir. Bu kuvvet için İbrahim Hakkı şu örneği verir; iki kişi birbirini görüp ayrılırsalar bir daha ki karşılaşmalarında birbirlerini tanırlar. Bunun sebebi hafızanın ilk birbirlerini algıladıkları anı saklamasıdır.²²⁹

İbrahim Hakkı tüm bu kuvvetleri şu şekilde özetler; “hafıza Levh-i mahfuza benzer her algılanan ona yazılır, mütefekki onu okuyan âlim, hayal onu yazan kâtip,

²²⁴ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 249

²²⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 250.

²²⁶ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 250.

²²⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 250.

²²⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 251.

²²⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 251.

vehim şeytan, hiss-i müşterek ise iç ve dış pınarlardan her şeyi toplayıp taksim edendir.”²³⁰

Hayvan cinsinin en şerefli ve kâmilî insandır. İnsanın ayırt edici en önemli özelliği akıldır. İnsani nefsin yardımcıları da nutuk, nazari akıl ve ameli akıldır. Nutuk ince manaların anlaşılmasını sağlayan idrak kuvvetidir. Bu kuvvet ile doğru yanlış ayırt edilir. Bu kuvvetin itidali hikmet, ifratı kurnazlık, tefriti budalalıktır. Nazari akıl yapılacakların önceden planlamasını yapar, amelî akıl ise nutuk kuvveti ile anlaşılan nazarî akıl ile planlanan şeylerin fiili olarak yapılmasını sağlayan kuvvettir.²³¹ Yani amelî akıl bir yönden nutuk ve nazarî aklın yardımcısıdır.

Anlaşıldığı üzere İbrahim Hakkî âlemi yüce yaratıcıyı tanımak için bir araç olarak görür. Tüm bu kuvvetler de cihanın sırlarına vakıf olup Hak Teâlâ’yı bilmeyi sağlar. Dolayısı ile âlemi konu alan her ilim kıymetlidir ve temel düzeyde de olsa herkesin öğrenmesi gerekir. İnsan ise içinde küçük bir âlem taşır ve bu sebeple kendini tanımmasını sağlayan ilimleri öğrenmesi gereklidir. İbrahim Hakkî bu konuda bir nazmında şöyle der;

“Nerdedir cehl ile zulmet, doymayan nefsindedir,

Nerdedir ilm ile hikmet, bil onu içindedir.

Zahirde ahkâm-ı eflakin gerçi sen mahkûmusun,

Batınen ay, gün, felekler hepsi fermanındadır.

Sûreta bu harman-ı âlemde, sen bir tanesin,

Ma’na yüzünde ne varsa, hepsi harmanındadır.

Cıla vur kalp aynasına, dışarı bakmağı at,

Sen sana bak, cümle âlem divânındadır.

Vech-i Hakk’a âyinesin sen özünü bir hoş gözet,

Men arefe sırrındaki maden senin kanındadır.”²³²

²³⁰ İbrahim Hakkî, *Marifetnâme*, 251.

²³¹ İbrahim Hakkî, *Marifetnâme*, 253.

²³² İbrahim Hakkî, *Marifetnâme*, 198.

İbrahim Hakkı ilimler arasındaki bağlantıyı oldukça ustalıkla gerçekleştirmiştir. Her bir disiplinin birbirini desteklediğini ve bu sebeple temel konularının herkes tarafından bilinmesi gerektiğini düşünür. Böylece dini ilimler ile pozitif ilimlerin ayrılmaz bir bütün olduğunu, dinin ilmi gerçeklerle ters düşmediğini aksine uyumlu olduğunu vurgulamış olur.

İbrahim Hakkı canlılar hakkında temel bilgileri paylaştıktan sonra insanı daha iyi tanımak için insan anatomisinden detaylı olarak bahseder.

2.1.3. Anatomi (Tıp)

İbrahim Hakkı, tıp ilmini teşrih, beden ilmi olarak adlandırır ve bu ilim hakkında oldukça detaylı bilgiler verir. O bu ilmi halkın rahatlıkla anlayabileceği düzeyde açıklamaya çalışmıştır. O; bedeninin korunması, temizlik, uyku, yemek yemek, konuşmak ve giyim gibi birçok konuda insanlara faydalı olan nasihatler verir. O bu ilmi teşrih (beden ilmi/anotomi) kavramı ile ifade etmektedir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı bu ilmin kişiye Allah'ın güç ve kudretini fark etmesini, ilim ve hikmetini bilmesini ve verilen nimetlerin kadrini kıymetini anlayıp şükretmesini sağlayacağını düşünür. Onun bu ilim ile asıl gayesi kişinin nefsinin tanınmasını sağlamaktır. Çünkü nefsinin bilen Rabbi'ni bilir. İbrahim Hakkı teşrih ilminin önemine vurgu yaparken İmam Şafî (ra.) hazretlerinin ilimlerin en önemli ve gerekli olanının beden ilmi olduğu görüşünü nakleder.²³³ O bu ilmin gerekliliğini şu şekilde açıklar; “Teşrih ilmi aziz ve leziz bir ilimdir. Hakikate ermiş âlimlerin, hikmetlerinin neticesi, uzman doktorların sermayesi, yakîn sahiplerinin nefislerinin nimeti, dünya ve dinin vesilesi, Allahü Teâlâ'yı tanıma vasıtasıdır. Çünkü teşrih ilmini bilmeyen, tıp, hikmet ve kendini bilemez ve Hakkı tanıyamaz.”²³⁴ Yani bu ilmi öğrenenler, insanın ne kadar muhteşem yaratıldığını görerek Allah Teâlâ'nın acizlik ve kusurlardan münezzeh olduğunu, kudretini ve kemalini müşahade eder.

İbrahim Hakkı insanların çoğunun beden ilmini bilmediğini oysa bu ilmin öğrenilmesi gereken önemli ilimler arasında olduğunu düşünür. Bu sebeple o bu ilmi halkın anlayacağı düzeyde, sade ve açık bir üslup ile anlatır. İbrahim Hakkı bedendeki organların, uzuvların, sinir ve kasların işlevlerini, yaralarını, şekillerini, gaye ve

²³³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*,199.

²³⁴ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*,199.

hikmetlerini teker teker açıklar. İnsanların bedenini tanıması, hastalık sebeplerini bilip önlem almasını sağlayacağı gibi yaratılışındaki mükemmelliğe şahit olarak Allah'ın kudretini daha iyi anlayıp O'na olan şükürlerini artıracaktır.

İbrahim Hakkı teşrih ilmini anlattıktan sonra ruhu da açıklar. O ruhun beden gibi değişikliğe uğramayan bir cevher olduğunu söyler. Fiiller açısından beden ve ruh birlikte hareket ederken zatı yönünden ayrılırlar.²³⁵ Ruhta kevn ve fesâd gerçekleşmez. Bedende ise maddi olduğu için oluş ve bozuluş görülür. Bunun sebebini şu şekilde açıklar; “ruh yüksek âlemden (âlemi ulvî) gelmiştir. Dolayısı ile orada bozulma ve değişme olmadığı için ruhta da bozulma ve değişme olmaz. Beden ise aşağı âlemden (âlemi süflî) olup onda bozulma ve değişme görülür.”²³⁶ İnsan bedeni küçük âlem, ruhu ise büyük âlemdir.²³⁷ Âlemi tanımak için insanın tanımak önemli ve gereklidir.

İbrahim Hakkı ilimler arasındaki uyuma ve bağlantılara da dikkat çekmektedir. Ona göre âlemin özü insandır ve âleme ait bilgiler beden ilmini de kapsar. Beden ilminin bilinmesi ise bedenın özü olan kalp ilminin anlaşılmasında yardımcı olur.²³⁸ Görüldüğü üzere İbrahim Hakkı teşrih ilmi ve tasavvuf ilmi arasında bağlantı kurarak ilimlerin birbirleri için gerekliliğine ve önemine vurgu yapar.

Kısacası İbrahim Hakkı kişinin kendini bilip, tanımasını söyledikten sonra ruha hitaben şöyle der: “Gerçekten ve yakinen kabul et ki, toprak maddesi değilsin. Temiz ruhsun ve âlemin, göklerin, sıfat ve erkânın özü, kâinat ve cihanın zübdesisin. Zira sen bir meyvesin ki, cihan ağacının kısımları geçiş ve görüntündeki tavırlarıdır. Âlemin özünün özüsün ki, gökler unsurlar ve beden hepsi zarf ve kabuğundur. Büyük bir noktasın ki, a'yân-ı mevcudat harflerindir. Sen kendini böyle bilersen, Rabbini bilip, mutmain olursun.”²³⁹ Yani kişi kendini bilmeli ki âlemi tanısin, âlemi tanısin ki Rabbini bilsin. Elbette burada kastedilen sadece fizyolojik ve tıbbi bilme değildir. Yani kişinin sadece kendi fizyolojisini bilmesi yeterli olmayıp soyut benliğini de bilmelidir.

²³⁵ Uludağ, *Erzurumlu Bir Fikir Adamı İbrahim Hakkı Erzurumî*,52.

²³⁶ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 203.

²³⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*,265.

²³⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*,200.

²³⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 309.

2.1.4. Ahlâk

Ahlak genel anlamda, mutlak iyi olduğu düşünülen ya da belli bir yaşam anlayışından kaynaklanan davranış kuralları bütünüdür. İnsanların kendisine göre yaşadıkları, kendilerine rehber aldıkları ilkeler bütünü ya da kurallar toplamıdır. Bir kimsenin iyi niteliklerini ya da kişiliğini ifade eden tutum ve davranışlar bütünü yani huylardır.²⁴⁰ İbn Miskeveyh ahlâkı, nefsin düşünmeden kendi fiillerini ortaya çıkarmasını sağlayan durum olarak tarif eder. Bu durumu ise ikiye ayırıp; ilki mizaçtan kaynaklanan tabîi ahlâk, ikincisi ise alışkanlık ve eğitimle elde edilen ahlâk olarak ele alır.²⁴¹ Cürcanî ise ahlâkı şu şekilde tarif eder; “lügatte; seciye, tabiat, huy gibi anlamlara gelen “hulk” veya “huluk” kelimesinin çoğuludur. Istılahta ise insanın iyi ve kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan manevi nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışlar bütünü ve bu konularla ilgili ilim dalıdır.”²⁴² Görüldüğü üzere, huy ile ahlâk aynı manada kullanılmaktadır ama ahlâk, huya göre daha genel bir kavram olup huyu da kapsamaktadır. Ahlâk ilminin konusu teorik ve pratik olmak üzere iki açıdan incelenebilir. Teorik ahlâk, iyiliğin ne olduğu, ahlâkın doğası, şartları ve sonuçları gibi konuları ele alırken; pratik ahlâk, insanların ödevlerinin neler olduğu ve uymaları gereken kuralları içermektedir.²⁴³

Erzurumlu İbrahim Hakkı farklı düşüncelerden haberdar olmakla birlikte, kendi dini geleneğinden taviz vermeksizin, Yunan filozoflarının görüşleri ile İslam filozoflarının görüşlerini uzlaştıracı bir yol izlemiştir. Ahlâk felsefesinin problemlerinde de filozofların genel yaklaşımı ile hareket eder. Fakat bunu İslami bir şekle büründürerek yani ayet ve hadislerle temellendirmeye çalışmıştır.²⁴⁴

Erzurumlu İbrahim Hakkı, akla büyük önem verir. Vahiy ve akla farklı değerler yükler. Bunları karşı karşıya koyarak tartışma konusu haline getirmekten sakınır. Ayrıca bunu mantık bakımından da hatalı görür. Çünkü iki farklı kategorinin birbirleriyle kıyaslanması doğru değildir. E. İbrahim Hakkı mantık kurallarına uyduğundan farklı şeyler olan vahiy-akıl tartışmasını asla yapmaz; fakat her ikisine de gereken önemi

²⁴⁰ Cevizci, “Ahlâk”, *Felsefe Terimler Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000), 17.

²⁴¹ İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırmak*, 36.

²⁴² Ali İbn Muhammed Seyid Şerif Cürcanî, *Terimler Sözlüğü* (Tarifat), Şerh: Arif Erkan, (İstanbul: Bahar Yayınları, Sözlük Serisi: 17, Baskı: 1, Nisan 1997), Elif bölümü, 34.

²⁴³ Salih Yalın, “Şehrezûrî’de Aile Ahlâkı”, *Bilimname*, 7/17, (2009): 229.

²⁴⁴ Hayrettin Karadeniz, “*Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Ahlak Felsefesi*”, (Doktora Tezi, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006), 53.

verir. Buna göre onun felsefesi koyu bir nasscılık olmadığı gibi, nassı devre dışı bırakan katı bir akılcılıkta değildir. E. İbrahim Hakkı'nın ahlâk felsefesinde dini unsurlar daha ağırlıklıdır. Tecrübeciliğe de önem verir. Bunlara ilaveten İbrahim Hakkı, tasavvuf felsefesinin kurallarıyla ahlakî bir olgunluğa kavuşmayı benimsemektedir. Dolayısıyla mütefekkirimiz, kendi felsefesine uygun ve gerçek bulduğu bu ekollerin düşünce yapısından gerekli ölçüde yararlanmıştır. Yani orta yolu tercih ederek ne onların tüm fikirlerini olduğu gibi kabul etmiş ne de tamamen reddetmiştir. O kendi fikirlerinin doğruluğunu ortaya koyarken bu öğretilerin delillerinden uygun olanları kullanmayı bilmiştir.²⁴⁵

Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre Allah'ın ve peygamberinin yapılmasını istediği ve hoş karşıladığı şeyler iyi, yapılmasını istemediği ve hoş karşılamadığı şeyler de kötüdür. Ya da karşılığında ödül verilecek davranışlar iyi, ceza verilecek olan davranışlar kötüdür. Yani İbrahim Hakkı iyi ve kötünün ne olduğu konusunda Allah'ın otoritesini savunur. Allah tam hayır ve hikmet sahibidir. Faydalı ve zararlı olanı ilmiyle bilir ve iyi olanın yapılmasını, kötü olanın ise yapılmamasını ister.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre dünya nimetlerinden azami ölçüde uzak durmak, yani az yemek, az uyumak, az konuşmak, devamlı ibadet ve tefekkür, uzlet, Allah aşkı, tüm mahlûkata muhabbet, nefsi bilmek, marifet sahibi olmak vb. iyidir. Buna karşılık, dünya nimetlerinden haz almak ve bunları amaç edinmek, çok yemek, çok uyumak, çok konuşmak, nefsi bilmemek, mahlûkatı sevmemek, Allah'ın buyruklarından uzak durmak ise kötüdür.²⁴⁶ Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre az yemek bir erdemdir ve kalbi kötü ahlâktan temizler. Elbette ifratı ve tefriti yani haddinden fazla açlık ve haddinden fazla toklukta kötüdür. Her zaman orta yol tercih edilmelidir.²⁴⁷ E. İbrahim Hakkı'nın “mizan”(terazi) ismini verdiği ve iyi ve kötüyü birbirinden ayıran dört kıstası vardır. Bu kıstasları şöyle ifade eder; “Birinci mizan şöyledir ki, kalbe gelen hatırı şer'i şerife arz edersin. Eğer o hatır, şeriata (dine) uygunsa hayırdır (iyidir), eğer uygun değilse şerdir (kötüdür). İkinci mizan, kalbe gelen hatırı ilmiyle amil bir âlime veya bir mürşit-i kâmile arz edersin. Eğer “iyidir” derse iyidir, “kötüdür” derse kötüdür. Üçüncü mizan, kalbe gelen hatırı, Salihlerin amellerine arz

²⁴⁵ Karadeniz, “Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlak Felsefesi”, 54-55.

²⁴⁶ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 366.

²⁴⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 421.

edersin. Eğer onu işlemekte Salihlere uyma var ise iyidir, yoksa kötüdür. Dördüncü mizan, kalbe gelen hatıraları nefis ve hevasına arz edersin. Nefis ondan nefret ederse, o şey iyidir, ama ona meylederse, kötüdür. Çünkü aldatıcı nefis, kendi tabiatıyla yalnız kaldığında kötülüğü emredicidir.”²⁴⁸ Anlaşıldığı üzere E. İbrahim Hakkı, iyi ve kötünün ne olacağını belirleyen en yetkili otorite olarak dini görür. Çünkü dinin buyrukları mutlaktır. İkinci otorite olarak kabul ettiği şey ise akıldır. Yalnız E. İbrahim Hakkı, herkesin aklını değil, âlim ve Mürşit-i Kâmil’in aklını ölçü alır ve onlara güvenmenin daha doğru olacağını kabul eder. Üçüncü olarak dini tam yaşayan ve tatbik eden salih kişilerin eylemleri, başkaları için bir ölçü ve model olmalıdır. Dördüncü olarak nefsi esas alır. Ona göre nefsin hoşlandığı şeyler kötü, hoşlanmadığı şeylerse iyidir. Ama nefsin ölçü alınışı mutlak değildir. Eğer iyi ve kötüyü belirleyen güç nefis olursa bu durumda kişilere göre farklı iyiler ve kötüler ortaya çıkar.

E. İbrahim Hakkı ahlak felsefesine göre, kötü ya da iyi ahlaka sebep olan iç ve dış etkenlerden bahseder. Bunlardan dış etkenler; gıda, yıldızlar, iklim ve coğrafi yapı olup iç etkenler ise nefsin kuvvetleridir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı’ya göre “yemeği azaltmaktaki gaye, hayvani ve şehvani nefsi zayıflatıp, bunları aklın emrine terk etmektir.”²⁴⁹ Bu durumda nefsin arzularını ve haz duyduğu şeyleri aklın emri ile terk edebilmek, güçlü bir iradeyi gerektirir. Böylece nefsin kötü arzularına boyun eğmeyecek, davranışlarında erdemli olanı seçecektir. Çok fazla yemek yemek durumunda kişide erdemsizlikler ortaya çıkar. Hayvani nefis veya şehvani nefis, sadece beden için yemeği ister ve bu isteklerine ulaşır. Böylece onu tatmin etmek, bir bakıma aklın kontrolünü şehvani nefsin eline vermek olacağından, sonuçta birçok kötü davranış ortaya çıkacaktır. İnsani nefis, hayvani nefsin isteklerine uymayıp ona esir olmazsa, bu durumda bireyden erdemli davranışlar ortaya çıkacaktır.²⁵⁰

Erzurumlu İbrahim Hakkı, çok yiyenlerin mertebelerini hayvani mertebe; az yiyenlerin mertebelerini de akla göre hareket ettikleri için insanlık mertebesi olarak belirtir.²⁵¹

²⁴⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 418.

²⁴⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 369-370.

²⁵⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 370-421.

²⁵¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 370.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, genelde tüm yiyeceklerin özelde de bazı yiyeceklerin ahlakı etkileyeceğini söyler. Ona göre yemeği azaltmakla, hayvani ve şehvani nefis zayıflar ve böylece kötü ahlaktan kalbin temizlenmesi sağlanır. Çünkü hayvani ve şehvani nefsi besleyen ve güçlendiren dışarıdan alınan gıdalardır.²⁵²

Ayrıca E. İbrahim Hakkı şöyle der: “Çok yemek kalbe sertlik ve kararır verir, hikmeti bozar.”²⁵³ Buna karşılık şöyle der: “Açlık kalbin yağın eritip, kanını azaltınca, beyaz ve ince olur. Gönül hayvani nefsin zulmet ve tozlarından pak ve saf olup cilalanır.”²⁵⁴ E, İbrahim Hakkı bu konuyu yine ayetlere ve hadislerle dayandırarak az yemenin bir erdemlilik olduğunu din ile temellendirmeye çalışır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı astroloji konusuna da değinerek, yedi gezegenin tesiri ile kişinin mizacının iyi veya kötü olabileceğini savunmaktadır. Bu yedi gezegen şunlardır; Müşteri (Jüpiter), Zuhâl (Satürn), Merih (Mars), Güneş, Zühre (Venüs), Utarit (Merkür), Ay.²⁵⁵

Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın düşünce yapısına göre yıldızlar, bireyde iyi veya kötü ahlakın meydana gelmesine tesir etmektedir. Ancak bu hadise de Allah’ın rolünü E. İbrahim Hakkı şöyle açıklar; “Yıldızların ve tabiatların (sıcaklık, soğukluk, yaşlılık, kuruluk) tesir ve tasarruflar rolleri vardır. Fakat bu tesir ve tasarruflar onlara özgü değildir. Yıldızlar ve tabiatlar o Hâkim ve Sâni olan Allah’ın aletler gibi hizmetçileridir. İşlerin idaresini tabiatlara isnat eden tabiatçının sözü doğrudur. Çünkü tabiatların tasarruflar rolleri vardır. Eğer olmasaydı tıp ilmi bâtıl olur, hastaları ilaç ile tedavi etmek gereksiz olurdu. Hâlbuki ilm-i ebdân (anatomi) meşhurdur. Beden ilmine dolayısı ile tıba çalışmaya izin verilmiştir. O tabiatçının (natüralistin) hatası, görüşü zayıf olup, total merkep gibi menzilde yatıp onu bilmemiştir. Tabiatlarda Hak Teâlâ’nın kudret elindedir. Tasarrufları O’nun tesiri ileler.” Ayrıca E. İbrahim Hakkı, bütün işleri yıldızlara bağlamanın doğru olmadığını, yıldızlar da ancak Hak Teâlâ’nın izni ile tasarruflar bulunabileceğini savunur.²⁵⁶ O, yıldızların huylara tesirini kabul eder fakat fal bakma gibi geleceğe yönelik hükümler çıkarılmasına asla itibar etmez.

²⁵² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 370.

²⁵³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 368.

²⁵⁴ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 370.

²⁵⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 80.

²⁵⁶ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 110.

Sıcaklık, yağmur, kar, deniz, rüzgâr, bitkiler, hayvanlar, nem, dağ, akarsu, ova vb. gibi birçok iklim ve coğrafi yapının insan yapısına ve yaşamına etkisi bilinen bir gerçektir. İnsanların yeryüzüne dağılışı, ekonomi, tarım, mimari yapılar, sosyal etkinlikler kısacası yaşam biçimine iklim ve coğrafi yapının pek çok etkisi bulunmaktadır.

İnsanların yeryüzündeki dağılışı doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak iklime ve coğrafi özelliklere bağlıdır. Örneğin çöllerle, kutuplar iklimleri nedeniyle insanlar tarafından yaşam için tercih edilen bölgeler değildir. Modern yapılar ve diğer medeni araçlar insanları ancak bir dereceye kadar iklim etkisinden korumaktadır. Fakat insanın günlük yaşamını, yaşam biçimlerini, yiyecek ve giyecek şekillerini; hatta sağlık, karakter ve ruhsal etkinliklerini kontrol eden en belli başlı etmen iklim olmaktadır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı iklim ve coğrafi yapının tesiriyle insanların mizaçlarının farklı olacağını şöyle izah eder; “Her yerin mizacı başka başkadır. Hava ve su arza uymuştur. Bunun için her belde, üzerinde yaşayanları kendi özelliğine ve mizacına uygun şekilde terbiye etmektedir.”²⁵⁷ E. İbrahim Hakkı bu yaklaşımıyla, iklim ve coğrafi yapının kişinin hem fizyolojisine hem de huyuna tesir ettiğini savunur. Örneğin o, kutup bölgesinde yaşayanların cahil ve köpek huylu olduklarını, onlarda din, diyanet, ibadet, adalet, letafet, nezaket ve iffetin olmadığını söyler.²⁵⁸

Erzurumlu İbrahim Hakkı’ya göre; sıcak memleketlerde yaşayanların mizacı(huyu), genel olarak kalplerinin korkak olmasıdır. Soğuk bölgelerde yaşayanların mizacı, şecaattir(yiğitlik). Rutubetli bölgelerde yaşayanlar, yumuşak sözlüdür. Yüksek yerlerde yaşayanların mizacı, iyi ahlâklı, mesrur, olgun ve ilme eğilimlidirler. Çukur yerlerde yaşayanların mizacı, üzüntülü, mutsuz ve idrakleri azdır. Açık ve taşlı yerlerde yaşayanların mizacı, savaş ve kavgaya meyillidir. Kuzey memleketlerde yaşayanlar, ekseriyetle yırtıcı hayvan mizaçlıdır. Güney memleketlerde yaşayan insanlar, kendilerini hastalıklardan kurtaramadıkları için genellikle mutsuzdur. Doğu memleketlerinde yaşayanlar, güneşin etkisiyle hava mutedil olduğundan genellikle mutludurlar. Batı memleketlerinde yaşayanlarda da, bir kısım hastalıklar arız olduğundan, bunlarda mutsuzdur. Deniz yöreleri rutubetli olması nedeniyle burada yaşayanların mizacı, yumuşak sözlülüktür. Karlı dağların insanların mizacına gelince,

²⁵⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 159.

²⁵⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 158.

üzerinde yaşayanları temiz rüzgârlar ferahlattığı için onlar mutludurlar.²⁵⁹ Böylece İbrahim Hakkı, iklim ve coğrafi yapının insanların huylarına tesirlerinden bahseder.

İç etkenlere gelecek olursak Erzurumlu İbrahim Hakkı nefsin birçok ahlakî eylemlere neden olduğunu savunur ve bunları ayrıntılı olarak ele alır. Düşünce tarihinde de nefsin kuvvetleri ve bu kuvvetlerden ortaya çıkan birçok fazilet ve rezaletlerden bahsedilir. Mesela insan ruhunda hikmet, şecaat, iffet, adalet gibi dört temel faziletten bahsedilir ve adalet, diğer üç temel fazileti de içine alarak hepsinin esası sayılmıştır. Bu dört temel fazilet ilk defa Eflatun (M.Ö. 427-347) da görülür ve bu faziletleri daha sonra Aristoteles (M.Ö. 374-322) sistemleştirmiştir. Aristoteles’ den İbn Miskeveyh (v.421/1030) , Gazali (v.505/1111) ve bazı diğer İslam filozofları tarafından İslam Dünyası’na intikal ettirilmiştir. Bu temel faziletler İslam ahlakçılarınca da rahatlıkla kullanılmıştır.²⁶⁰

Erzurumlu İbrahim Hakkı yeni doğan bir çocuğun tabii nefis, nebati nefis, hayvani nefis ve insani nefis olmak üzere dört adet can ile dünyaya geldiğini söyler.²⁶¹ Dört nefsin her birinin kendine mahsus ayrı özellikleri vardır. Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın değerlendirmesine göre, dört nefis ve kuvvetlerine tabii ilimler başlığı altında değinmiştik bu sebeple burada çok değinilmeyecektir.

Hayvani nefsin hareket ettirici kuvvetinin gazap (öfke) kuvveti ve şehvet kuvveti denilen iki yardımcı kuvveti vardır. Bu kuvvetlerden de ahlakî eylemler ortaya çıkar. Gazap kuvvetinin bedende olduğu yer ve hareket merkezi kalptir. Gazap kuvveti, zararı gidermeyi ve başkasını yenmeyi kendine vazife edinmiştir.²⁶² Bu durumda gazabın hem iyi hem kötü tarafı vardır. Yani gazap kuvveti ifrat, tefrit ve itidal yönleri ile iyi ve kötü ahlaka kaynaklık eder. Bu ifrat, tefrit ve itidal yönlerinden ahlakî eylemler ortaya çıkar. Gazap kuvvetinin ifratından tehevür (aşırı öfke), tefritinden cûbn (korkaklık) ortaya çıkar, itidali de şecaattir (yiğitlik). Erzurumlu İbrahim Hakkı bu görüşlerini de diğer ilmi konularda olduğu gibi ayetlerle temellendirir. Bu ayetlerden bazıları şunlardır;

“(Ey Müslümanlar!) Böylece sizi dengeli (orta) bir ümmet kıldık ki, insanlara karşı şahitler olasınız ve Peygamber de sizin lehinizde şahit olsun. (Resulüm!)

²⁵⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 159.

²⁶⁰ Hüsamettin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, Hü-Er Yayınları, 64.

²⁶¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 248.

²⁶² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 252.

Yöneldiğin kibleyi (Kâbe'yi) ancak Peygamber'e uyanları, topukları üzerinde geri dönenlerden ayıralım diye kible yaptık. Gerçi bu elbette Allah'ın doğru yola ilettiği kimselerden başkasına ağır gelmektedir. Allah sizin imanınızı asla zayi edecek değildir. Şüphesiz Allah, insanlara karşı çok şefkatlidir, çok merhametlidir.”²⁶³

“De ki: “Ey ehli kitap! Dininize ait hususlarda haksız yere sınırı aşmayın. Bundan önce hakikaten hem kendileri sapmış, hem birçoğunu saptırmış ve doğru yoldan sapmakta olan birtakım kimselerin arzularına uymayın.”²⁶⁴

“Onları gölge yapanlar (dağ ve bulut) gibi dalga sardığı zaman; artık dini yalnız Allah'a has kılarak (ihlâsla) yalvarırlar. Sonra onları karaya çıkarıp kurtarınca, içlerinden bir kısmı, dengeli (mutedil ve doğru) yolu tutar. Bizim ayetlerimizi nankör gaddarlardan başkası inkâr etmez.”²⁶⁵

Şehvet kuvveti ise hayvani nefsin hareket ettirici kuvvetinin yardımcı kuvvetlerinden bir diğeridir. Erzurumlu İbrahim Hakkı bu kuvvet için şöyle der; “Hayvani nefis tarafından bir fayda elde etmek veya lezzete kavuşmak için yürekte (kalpte) bulunan her harekete şehvet kuvveti adı verilir.”²⁶⁶ İbrahim Hakkı'nın da dediğinden anlaşılacağı üzere bedende bulunduğu yer kalptir.

Şehvet kuvvetinin de gazap kuvvetinde olduğu gibi ifrat, tefrit ve itidal yönleri mevcuttur. Şehvet kuvvetinin ifrat halinden şereh (doyumsuz şehvet), tefritinden ise humûd (arzuları sönmüş, isteksiz), itidal yani orta halinden iyi bir fazilet ortaya çıkar ki, buna da iffet denir. İffete sahip olanlar, dine ve insanlığa uygun eylemler meydana getirirler.²⁶⁷

Erzurumlu İbrahim Hakkı, nefsi natıkayı İsra suresinde Emr-i Rabbânî olarak gösterilen ruh-u insani olarak da adlandırır ve buna gönül dendiğini belirtir. Ayet şöyledir; “(Resulüm!) Sana ruhu sorarlar. De ki; “Ruh Rabbimin emrindendir (yarattığından bir şeydir). Size (ona ait) ilimden ancak pek az bir şey verilmiştir.”²⁶⁸ Felsefi gelenekteki meşhur Eflatuncu iradi ölüme atıfta bulunarak iradesiyle nefsini öldüren kişinin gönül yüzünden benlik perdesi kalkıp kendini ve Rabbini bilme

²⁶³ Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/143.

²⁶⁴ Kur'an-ı Kerim, Maide, 5/77.

²⁶⁵ Kur'an-ı Kerim, Lokman, 31/32.

²⁶⁶ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 252.

²⁶⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 252.

²⁶⁸ Kur'an-ı Kerim, İsra, 17/85.

mertebesine ulaşacağını, gönlünün huzur ve sevinç aydınlığı ile dolacağını, nerden geldiğini ve nereye gideceğini bilip ölmeden önce ebedi hayatı kazanmış olacağını ifade eder.²⁶⁹

Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre; insani nefsin bedendeki yeri, yürekte(kalpte) bulunan süveydanın (siyah nokta) yanıdır. Bunun zıddına hayvani nefsin bulunduğu yer ise, kalbin ortasındaki süveyda denen siyah noktadır. Konum itibariyle bu iki nefis birbirine çok yakın bir yerde bulunduklarından, özellikle insan ruhu, hayvani nefsin tesirine her an maruz kalma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Şayet insan nefsi, hayvani nefis tarafından istila edilirse kişi ne kendini ne de Mevla'sını bilir; hayvandan farksız hale gelir, kendi hizmetçisine esir olur.²⁷⁰

Nutuk kuvveti ve bundan çıkan ahlakî fiillere bakacak olursak; E. İbrahim Hakkı'ya göre nutuk kuvveti, bir idrak, kavrama, konuşma kuvveti olup, ince (hassas) manalar bu nutuk vasıtasıyla ayırt edilir.²⁷¹ Nefsi natıkanın nutuk kuvvetinin diğer kuvvetlerde de görüldüğü gibi ifrat, tefrit ve itidal boyutu vardır. Bu durumda nutuk kuvvetinin itidal boyutunda “hikmet” denilen fazilet ortaya çıkar. Bu fazilet(hikmet) aracılığı ile iyi, kötünden ayrılır ve kişi iyi olan şeylere meyleder. İfrat boyutu ile “cerbeze” (kurnazlık) denilen kötü bir ahlak meydana gelir. Nutuk kuvvetinin tefrit boyutunda ise, “belâdet” (şaşkınlık, aptallık, akıl eksikliği) denilen kötü huy meydana gelir. Yani E. İbrahim Hakkı'ya göre, akli yetisi ve muhakeme yeteneği çok az olan bu vasfa sahip kişiler için iyi ve kötü, hayır ve şer aynı şeylerdir.²⁷²

2.1.4.1. Kıyafetname (Fizyonomi)

İlm-i kıyafetü'l beşerin tanımını Cürcanî şu şekilde yapmaktadır; “insan uzuvlarında bulunan biçim ve özellik ile iki kimse arasında soy ve doğumda ortaklık veya beraberlik, diğer hal ve huylarda benzerlik ve uygunluk olmasına delil çıkarmaktan bahseder.”²⁷³ Kıyâfetü'l beşer, “kıyâfetü'l-insaniyye, kıyâfetü'l- ebdân” olarak da bilinir ve insanın fiziksel özelliklerinden kişiliğini, ahlakını tahmin ve nesebini tespiti uğraşır. İlgilendikleri konular bakımından ilm-i kıyafete yakın diğer bilim dalları şunlardır;

²⁶⁹ Çağrııcı, “İbrahim Hakkı Erzurûmî”, 309.

²⁷⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 252.

²⁷¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 253.

²⁷² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 253.

²⁷³ Cürcanî, *Terimler Sözlüğü* (Tarifat), Ayn Bölümü, 163.

İlm-i sîmâ; insanın yüz özelliklerinden ahlâkını tahmin etme,

İlm-i hutut; alın çizgilerinden insan ömrü ve refah düzeyi hakkında bilgi edinme,

İlm-i kef; avuç içinden kişinin geleceğine dair hükümler çıkarma, el falı,

İlm-i ihtilâc; bu da insan bedenindeki seğirmeleri anlamlandırmadır.²⁷⁴

İnsan beden yapısı ile kişilik özellikleri arasında bağlantı olduğu görüşü çok eskilere dayanır. Kıyafetname ilmi çok eski dönemlerden beri bilinen ve üzerine çeşitli çalışmalar yapılmış bir ilimdir. Homeros, Hipokrat, Calinus, Oklidiyus, Aristo; İslam âlimlerinden ise İmam Şafii, Kindi, Fahreddin Razi, Ali Sina, İbn Arâbi, Firdevsi-yi Rumî, Şaban Sivrihisarî, Şeyh Ömer Halveti ve Mustafa Hamî Paşa gibi birçok düşünür, insanları tanıma hususunda bu ilimle ilgilenmişlerdir.²⁷⁵ Bilinen ilk Türkçe kıyafetnâme, Bedr-i Dilşâd'ın II. Murad'a sunduğu *Murâdname* adlı mesnevisinin kırkuncı babında yer alan köle ve cariye satın alırken dikkat edilmesi gereken önemli noktalardan bahsettiği bazı beyitler bulunmaktadır.²⁷⁶ Bu ilimle ilgilenenlerden biri de Erzurumlu İbrahim Hakkı'dır. O kıyafetnâme alanındaki çalışmaların son örneklerinden birini vermiştir.

Kıyafetnâmelerde yer alan bazı değerlendirmelerin bütünüyle bir kesinliği yoktur. Yani bu konuda verilen bilgiler herkes için geçerli olmayabilir. Fakat bunlar uzun tecrübe ve müşahedelere dayanan hükümlerin bazı durumlarda isabetli olduğu da göz ardı edilemez. Bu her zaman ve her yerde kesin bilgi elde edileceği anlamını taşımaz. Elbette insanın beden yapısıyla ruh yapısı arasında ilişki olduğu görüşü dikkat çekici bir konudur. Günümüzde de bu ilim oldukça ilgi görmektedir. Özellikle suçluların tespiti, el yazısından karakter analizi, tıp ilminin bazı dallarında, psikiyatrik teşhis ve tedavi alanlarında kullanılmaktadır. Yani bu yaklaşım biçimi bir kişinin huyu, mizacı ve karakteri hakkında, şahsın fiziki yapısından hareketle bazı tahmini bilgiler elde edilebilir.²⁷⁷

²⁷⁴ Mine Mengi, “Kıyafetnâme”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25:513.

²⁷⁵ Yıldırım, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Bilimsel Yönü”, 30.

²⁷⁶ Mengi, “Kıyafetnâme”, 513.

²⁷⁷ Mengi, “Kıyafetnâme”, 513.

Erzurumlu İbrahim Hakkı da şahısların fiziki yapısından hareketle kişiliği, karakteri, huyu ve mizacı hakkında bilgi elde edilebileceğini düşünmüştür. O'nun bu ilime ilgisine şu şiiri örnek olarak gösterilebilir;

“Kim ki boydur kasîr

Hilesi vardır kesîr

Kim ki vasat boyludur

Âkil ü hoş huyludur

...

Cildi seri berk olan

Hayreder, etmez ziyan

...

Çini uzundur fehim

Az ise olmuş kerim

...

Üznü küçük uğrudur

Evsat olan doğrudur

...

Kaşı açık doğrudur

Çatma ise uğrudur

...

Benzi kızıldır edib

Esmer olandır lebib

...”²⁷⁸

(Boyu kısa olanın, hilesi çok olur

Orta boylu olan kişi akıllı ve hoş huyludur

²⁷⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 257-258.

Cildi parlak olan hayır işler, şer işlemez

Alındaki kırışıklıklar uzun olan anlayışlı olur, kırışığı az olan cömert olur

Kulağı küçük olan hırsızdır, kulağı orta boy olan ise dürüştür

Kaşı açık olan dürüştür, çatık kaşlı ise hırsızdır

Benzi kızıl olan edeplidir, esmer olan ise zekidir)

Erzurumlu İbrahim Hakkı bu şiirinde vermiş olduğu bilgileri tecrübeye dayanarak vermekle birlikte kesinlik arz ettiğini söylemez. Onun amacı; bu özelliklere sahip kişilerin nasıl bir ahlâkî karaktere sahip olduklarını bilmeleri ve ona göre de ahlaklarını düzeltmelerini sağlamalarıdır. E. İbrahim Hakkı bu konuda şöyle der; “Hak Teâlâ tüm âdemoğullarını tıynet ve hilkatte bir ve müşterek yaratmıştır. Ama fertlerin suret ve sîret de (iç dünyası ve ahlakı vs.) birbirinden farklı ve değişik yaratılmıştır. Sonra lütuf ve inayete hikmetinin hakikatlerini, sanatının inceliklerini bu âlem-i insanda, beyan ve iyân edip sureti sîrete azayı ahlaka alamet ve nişan etmiştir. Böylece insan önce kendi kıyafetinden kendi sıfatlarını tamamıyla bilip, ihtimam ile ahlâkını düzeltsin. Sonra akran ve dostların kıyafetlerine fehm ve ferasetle bakıp, her birinin zatında gizli olan haller ve ahlakına vakıf ve muttali olunca da onların ya ahlâkına göre rağbet ve muhabbetle muamele etsin veya akıllıca, güzel idare ile geçinip gitsin. Yahut hepsinden uzlet edip emin ve selamette, izzet ve rahata erişsin. Ne kimseden incinsin ne de kimseyi incitsin. Gönül hoşluğu ile yalnız oturup yatsın.”²⁷⁹

Yine İbrahim Hakkı astronomi ilminde güneşin özelliklerinden bahsederken Güneş’in insanların karakterlerindeki etkilerine de değinir. O’na göre Güneş’in yakınlığı ve sıcaklığın şiddetine göre insanların huylarında farklılıklar görülür. Örneğin Güneş’e yakın bulunan insanların “bedenleri hafif, akılları zayıf, ahlakları dar, meşrepleri keskin ve ince olur.”²⁸⁰ Güneşten uzakta olanların ise “ahlâk ve tabiatları inek ve koyun gibi olup, ebleh ve eksik olur”²⁸¹ Yine Ay’ın birçok canlıya etkisinden bahseder. O Ay’ın yeni aydan dolunaya kadar olan sürede canlıların bedeninin kuvvet bulunduğunu, hastaların iyileştiğini, yırtıcı hayvanların daha saldırgan olduğunu, bitkilerin

²⁷⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 257.

²⁸⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 91.

²⁸¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 91-92.

büyüyüp meyve verdiğini, haşeratın çoğaldığını; dolunaydan sonra ise bu olayların tam tersinin yaşandığını söyler.²⁸²

İbrahim Hakkı insanların yaşadığı coğrafi bölgelerin özelliklerine göre de huy ve karakter farklılıklarından bahseder. O iklim özellikleri, konum vb. durumların insanları huy, sağlık, yaşam süreleri gibi birçok konuda etkilediğini düşünmektedir. Ona göre iklimler arasında en mutedil olanları üçüncü, dördüncü ve beşinci iklimlerdir. Bu iklim özellikleri görülen yerlerin havası ve suyu latif olup buralarda yaşayan insanların güzel, becerikli ve olgun kimseler olacaklarını söyler.²⁸³ Kutuplarda yaşayan insanların ise görünüşlerinin iyi olmadığını eksik ve cahil olduklarını, din, mezhep, sanat, ziynet, adet, nezaket ve iffet gibi olumlu özelliklerinin bulunmadığını söyler.²⁸⁴ Bu sebeple İbrahim Hakkı bir yere yerleşip yaşamayı seçerken o yerin mizacına, yüksek veya alçakta olmasına, açık veya kapalı oluşuna, dağ, maden, deniz, nehir gibi coğrafi özelliklerine, halkın sağlık, ahlak, adet ve mezhep gibi özelliklerine dikkat edilmesi gerektiğini vurgular.²⁸⁵ İbrahim Hakkı tüm bu açıklamalarının ardından âlemin tek kudret sahibi ve müessirinin Hak Teâlâ olduğunu vurgular.

İbrahim Hakkı bu ilimle ilgili oldukça detaylı bilgiler paylaşır.²⁸⁶ Onun bu konudaki düşünceleri şu şekilde özetlenebilir;

İnsanların doğuştan birbirleriyle bazı benzer tarafları olduğu gibi, tamamen farklı olan tarafları da vardır. İnsanın yaratılması, ana rahminde geçirdiği birtakım safhalar, ruh verilmesi, dünyaya gelişi vb. özelliklerle insanlar birbirlerine benzerler. İnsanların birbirlerinden farklı olan tarafı ise; dış görünüşleri, mizacı, yetenekler, zekâ düzeyi, ruhi yapısı vb. gibi özelliklerdir.

Bir kişinin bedeni özelliklerinden ahlakı ile ilgili çıkarımda bulunmak onun bu özelliklerini doğuştan getirdiği anlamı taşımaktadır. Yani kişi doğuştan bir kısım huylara daha yatkındır. Fakat bu, sonsuza kadar sahip olduğu özellikleri taşıyacağı anlamına gelmez. Kişi iradesiyle kötü huylarını değiştirebilir.

²⁸² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 103.

²⁸³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 157.

²⁸⁴ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 158.

²⁸⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 160.

²⁸⁶ Detaylı bilgi için bk. İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 168-171, 254-262.

Kişi kendi ahlakını tanımalı ve kötü olan huylarını değiştirebilmek için çaba sarfetmelidir. Çünkü bilmeden kötülük yapmak ile bilerek kötülük yapmak arasında çok büyük bir fark vardır. Bu sebeple kişinin kendini bilmesi bir fazilettir. Ayrıca kıyafet ilmi sayesinde toplumda iletişime geçtiğimiz insanların bazı özelliklerini bilerek onlarla daha sağlıklı iletişim kurabiliriz.

Kıyafet ilmini kolaylık ve zorluk bakımından ikiye ayırabiliriz. Mesela, bir kişinin bedenine, dış görünüşüne, jest ve mimiklerine bakarak verilen yargılar çoğu zaman isabetli olabilir. Sinirlenen birisinin titremesi veya kızarması ya da elleri nasır bağlayan, teni güneşten kararan birinin çiftçi olması ya da üzerinde yağlı boya olan birisinin boyacı olması gibi tespitler kolay olup, birçok kişinin rahatça yapabileceği çıkarımlardır. Ama kişinin geçmişte veya gelecekte yapacağı şeylerin ahlaki boyutunu tahmin etmek oldukça zordur. Ayrıca kesinlik arz etmez. Yani değişmez bir kural çıkartılamaz. Üstelik insanlar yaşadıkları yere ve kültüre göre farklılık gösterirler.²⁸⁷

İbrahim Hakkı bu ilimle ilgili vermiş olduğu bilgilerin yanında şunları da söyler; “Ey aziz! Hikmet ehli demiştir ki, azaların kıyafetlerinde bildirilen zıt deliller bir şahısta toplansa, hepsini itidal, mamûr ve âbâd eder. Mesela kösenin boyu uzun olsa o kösedir diye ona tan olunmaz. Zira itidal bulmuştur.”²⁸⁸ Görüldüğü üzere kıyafetname ilminde bir delilden yola çıkılıp kesin hüküm verilemez. Çünkü kişide bulunan başka bir özellik onun hakkındaki hükmü düşürebilir.

2.2. Nakli İlimler

Erzurumlu İbrahim Hakkı somut ilimlerin elde edilmesinin ardından daha soyut olan dinî ilimlere geçer. Bu sayede insanlar bu ilimleri daha kolay ve doğru anlayacaklardır. Çünkü bu ilimler bilinmeden batın ilmi anlaşılamaz. Görüldüğü üzere ilim tasnifinde öğrenim sırası gözetilmiştir. Burada kısaca şer’î ilimlere de değineceğiz.

2.2.1. Fıkıh

İbrahim Hakkı dinî ilimlerden bahsederken de diğer ilimler ile ilişkilendirerek açıklamalarda bulunur. Ona göre insanın eşref-i mahlûk olmasında en büyük etken, insanın Allah’a karşı sorumluluklarını yerine getirmesidir. İnsan bu dünyadaki sorumluluklarının farkında olup en iyi şekilde yerine getirmeye çalışmalıdır. Bu sebeple

²⁸⁷ Karadeniz, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Ahlak Felsefesi”, 102.

²⁸⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 262.

İbrahim Hakkı namaz, oruç, hac gibi fıkî konulara da yer verir. O ibadetle ilgili hükümleri İmam-ı A'zam Ebu Hanife'nin içtihat ve mezhebi üzere anlatır.²⁸⁹

Allah Teâlâ insanlara gönderdiği ayetlerde insanların ihtiyaç duydukları ve bilmeleri gereken temel konulara değinir. Bu konu ile ilgili İbrahim Hakkı şu örneği verir: İnsanlar, Hz. Peygambere ayın her gece farklı şekilde görüldüğü konusunda sorular yöneltmeye başlayınca Allah Teâlâ şöyle der; “Ey Muhammed! Sana hilalden sorarlarsa de ki onlar insanlar ve hac için vakit ölçüleridir.”²⁹⁰ Görüldüğü üzere Allah Teâlâ Ay'ın hareketleri ve konumu gibi konularda insanlar için gerekli olan oruç, hac, borç vadesi gibi durumlarda zaman tayininde kullanılması gibi faydalarından bahseder.²⁹¹

İbrahim Hakkı fıkîh ilminin öğrenimi için *Tertîbi'l-ulûm*'da bazı eserlerde önermektedir. Onun önerileri şu şekildedir;

“Andan okursun Munye-y Musallî

Tuhfe fıkıhdan bil bul tesellî”²⁹²

“İlm-i usûl'den fıkîh içre Tavzih

Oku ve fehmet Tasrih u Telvih”²⁹³

İbrahim Hakkı'nın burada bahsetmiş olduğu eserler biri *Münyetü'l-Musallî* olup eseri kaleme alan Sedîdüddin el-Kâşgarî'dir. Eser, özellikle Hanefî mezhebine mensup kişilerin yoğunlukta olduğu bölgelerde İslamî ilimleri tahsil eden öğrencilere giriş metni olarak okutulmuştur. Dolayısı ile eserde özellikle Ebû Hanife ve Hanefî fakihlerinin görüşlerine yer verilmiştir.²⁹⁴ Bir diğer eser ise *Tuhfe*'dir. Bu isimde birçok eser olmakla birlikte Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın kastettiği muhtemel eser Semerkandî'nin *Tuhfetü'l-fukahâ* adlı eseridir. Hanefî mezhebine uygun yazılmış fûrû-i fıkîh

²⁸⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 322-325.

²⁹⁰ Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/89.

²⁹¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 151.

²⁹² Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Tertîbu'l Ulûm*, çev. Mehmet Suat Demir, Erzurum-Hasankale'li İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Risaleleri, (Erzurum: İbrahim Hakkı Hazretleri Cami Külliyesi Kültür Derneği, 2004), 114.

²⁹³ İbrahim Hakkı, *Tertîbu'l Ulûm*, 120.

²⁹⁴ Hüseyin Kayapınar, “Münyetü'l-Musallî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, [https://islamansiklopedisi.org.tr/munyetul-musalli\(09.11.2022\)](https://islamansiklopedisi.org.tr/munyetul-musalli(09.11.2022)).

kitabıdır.²⁹⁵ Bahsetmiş olduğu diğer eser ise Sadrüşşerî'a'nın fıkıh usulüne dair *Tenkihu'l-usûl* adlı esrinin üzerine yazdığı şerh olup tam adı *et-Tavzih fî halli gavâmizi't Tenkih*'dir. Son bahsetmiş olduğu eser ise Sadrüşşerî'a'nın *Tenkihu'l usûl* adlı esrine Taftâzânî tarafından yazılan haşiyedir.²⁹⁶

2.2.2. Kelam

İbrahim Hakkı insanın cahil ve gafil olursa hayvandan farksız olacağını, ilim ve ma'rifet sahibi olursa kâmil insan olacağını düşünür. Allah'ın emanetini yüklenip hilafet görevini üstlenen insandır. Bu emaneti yüklenen insan birçok olumlu sığata mazhar olmasından dolayı eşref-i mahlûk iken bazen şehvi arzularına yenik düşüp esfel-i safilin olup diğer yaratılmışlardan daha aşağı bir konuma düşebilir. Her iki durumda kişinin kendisine bağlıdır. İbrahim Hakkı öncelikle kitap ve sünnete uymanın gerekliliğine değinir.

İnsan yaratıcısına ibadet etmekle, mebde ve meâdın sırlarını bilmekle, halifeliliğin gereğini yerine getirip kendisine verilen emaneti en güzel şekilde taşımaya çalışmakla sorumludur. Eğer insan bu sorumluluklarını yerine getirirse gerçek mutluluğa kavuşur.²⁹⁷ Bu sebeple kişi itikadını düzeltmeli ve ibadetlerini en güzel şekilde yerine getirmelidir. İbrahim Hakkı bu konuda şöyle der; “Evliya-i kiramın hallerine kavuşmak, itikadı düzeltmek, namazları vaktinde kılmak, şehvi arzulardan uzak durarak sıfatları bilip Zat-ı İlahî'yi sevmekle olur.”²⁹⁸ İbrahim Hakkı sözlerini Kur'an'dan birçok ayet ile delillendirir. Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurur; “Hepiniz toptan Allah'ın ipine (Kur'an) sımsıkı sarılın parçalanıp ayrılmayın.”²⁹⁹ Bir başka ayette ise; “Resûlüm! Kendilerine okunan (bu) Kitab'ı, sana bizim indirmemiz yetmiyor mu? Hiç şüphesiz bunda inanan bir toplum için elbette (büyük) bir rahmet ve (kulluğunu yerine getirmede) bir öğüt, bir hatırlatma vardır.”³⁰⁰ İbrahim Hakkı ehlisünnet mezhebine uyulması gerektiğini açıkça söyler ve dört mezhebinde iyi bilinmesini tavsiye eder.³⁰¹

²⁹⁵ Hacı Mehmet Günay, “Semerkandî, Alâeddin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-alaeddin> (09.11.2022).

²⁹⁶ Şükrü Özen, “Tenkihu'l-usûl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tenkiul-usul> (09.11.2022)

²⁹⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 313.

²⁹⁸ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 314.

²⁹⁹ Kur'an-ı Kerim, Âli imran 3/103.

³⁰⁰ Kur'an-ı Kerim, Ankebut 29/51.

³⁰¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 319-320.

İbrahim Hakkı'nın Kelam ilminin öğretimi için önerdiği eserler şunlardır;

“İlm-i kelâmdan hem kalma hâlî

Şerh-i Akâid bil hem Hayâlî

Bil Hikmetu'l-ayn u Mîrzâcânî

İsbat-ı Vacib lazım bil ânı

Bil Muhtasar'dan kavî Munteha'sın

Bul Külliyyat'ın bu İntihâsın

Hikmetle bile ol Şer'a nâzır

Bil Multekâ hem Eşbahnezâyir

Bil Mecma'u'l-bahr İbn-i Melek'den

Dört mezhebi bil kâm al felek'den”³⁰²

2.2.3. Tefsir

İbrahim Hakkı çocukluğundan beri Kur'an-ı Kerim ile ilgilenmiş dolayısı ile bu ilme oldukça aşina yetişmiştir. O her ilmi konuda Kur'an-ı Kerim'e başvurup sözlerini Kur'an ayetleri ile desteklemiştir. Özellikle *Marifetnâme* adlı eserinde Allah'ı tanımayı ve onun sanatlarını keşfetmeyi sağlayan ayetlere sıkça yer verir. Yani İbrahim Hakkı âlemdeki var olan tüm sanatların sanatkârı olan Allah'ın yaratma, kudret, malik ve ilim gibi birçok sıfatını yine Allah'ın sözleri ile delillendirir. Böylece sanatçının sanatlarına farkındalık artacak ve sanatkâr daha iyi anlaşılacaktır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı birçok ilimle ilgilenmiş ve her ilmi diğer ilimler ile ilişkilendirmiştir. Tefsir ilminde de bu durumu açıkça görmekteyiz. O özellikle *Marifetnâme* adlı eserinde birçok ilimden bahsederken tefsir ilminden faydalanmıştır. Kur'an'dan deliller sunarak sözlerini desteklemiş ve insanların ilmî gerçeklere karşı daha ılımlı yaklaşımlarını sağlamaya, önyargılarını yıkmaya ve yanlış anlaşılmalara önlemeye çalışmıştır. Hatta sadece Kur'an ile sınırlı kalmayıp diğer semavi kitaplara da değinir. Örneğin; astronomi ilminde insanların dinî yönden itirazlarının, astronomi ilmindeki gerçeklerin kitaplarında bildirilenlere aykırı olmasından kaynaklandığından

³⁰² İbrahim Hakkı, *Tertîbu'l Ulûm*, 118.

bahseder. Oysa insanların kitaplarındaki bilgileri kendi anladıkları şekilde değerlendirdikleri için yanlış anlaşılmalara ortaya çıkmaktadır. Mesela Tevrat'ta "arz daima sakindir" ibaresini insanlar yerin hareketsizliği olarak yorumlar. Ayrıca yeryüzü bütün halinde hareket ettiği için insanlar hareket etmediğini zannedebilir. Bu düşünce kitaptaki ibarenin anlaşılmasını engeller. Oysa burada kastedilenin yeryüzünün ağırlığı ile bozulmayıp dağılmaması olduğunu açıklar.³⁰³

İbrahim Hakkı insan yaratılışından bahsederken de Kur'an-ı Kerim'den ayetlerle açıklamalarda bulunur. "Sizi (ilk olarak) ondan (karışmış çeşitli renk topraktan) yarattık yine ona döndüreceğiz. (Sonra dirilişiniz için) bir kere daha ondan çıkaracağız."³⁰⁴ Burada İbrahim Hakkı insan yaratılışının başlangıcı dört unsurdan sonuncusu olan topraktan görüşünü açıklar.³⁰⁵ İnsan yaratılışında topraktan bitki, bitkiden gıda, gıdadan erkek ve kadına çekirdek ve döl olup buradan anne rahmine nutfе, alaka, mûdga olur. Ardından et, kemik, sinir, damar gibi şekilsel bütünlüğü oluşturur. İbrahim Hakkı bu yaratılış sıralamasını ayetlerle açıklar. Bu konuda şu ayete yer verir; "Andolsun (biz ilk) insanı çamurdan bir özden yarattık. Sonra onun neslini,(ondaki) bir nutfе (yani sperm ile yumurtayı aşlamış) olarak sağlam bir yere (olan rahme) yerleştirdik. Sonra nutfeyi (zigotu) bir "alaka" yaptık; derken o alakayı da "mudga"ya, mudgayı da kemiklere çevirdik, o kemiklere de et giydirdik. Sonra onu bambaşka bir varlık yaptık. (Varlıkları) yaratıp şekil verenlerin en güzeli olan Allah ne yücedir."³⁰⁶ Kur'an-ı Kerim'de yaratılışla ilgili daha birçok ayet mevcut olup İbrahim Hakkı bu ayetleri tek tek inceler.

İbrahim Hakkı'ya göre doğru yolda ilerlemek için tefsir ilmini bilmek gereklidir. O bu ilimin öğrenimi için Beydâvî'nin tefsirini okumayı önerir.³⁰⁷

2.2.4. Hadis

Erzurumlu İbrahim Hakkı *Marifetnâme* adlı eserinde dünya ve ahiret hallerini anlatırken öncelikle bu halleri ayet ve hadislerle değerlendirir. Bunun sebebi ise yüce yaratıcının azamet ve kudretine olan sağlam inancıdır. Yani ispat ve delillere ihtiyacı yoktur. Ancak o bu konulardaki ayet ve hadislerin ardında ilmi gerçekliklere de yer

³⁰³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 187-188.

³⁰⁴ Kur'an-ı Kerim, Taha 20/55.

³⁰⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 201.

³⁰⁶ Kur'an-ı Kerim, Mü'minûn 23/12-13-14.

³⁰⁷ İbrahim Hakkı, *Tertîbu'l Ulûm*, 132.

vererek ve halkın zihnine de ışık tutar. Pozitif ilimlerin ardından ise dinî ilimlere geçer. Görüldüğü üzere ilimler birbiri ile oldukça ilişkilendirilmiş olup ihtiyaç duyulan her konuda yer verilmiştir.

İbrahim Hakkı'nın hadis ilmine verdiği değer *Marifetnâme* adlı eserinde açıkça görülmektedir. O her konuda ayetlerden sonra hadislerle yer verir. Hatta pozitif ilimlerle arasındaki uyuma sık sık değinerek dinin ilim ile uyumunu gözler önüne serer. Bu yüzden tıpkı tefsir gibi insanların hadis ilmini de iyi bilip yorumlayabilmeleri için bu ilmin çok iyi öğrenilmesi gerekmektedir. O bazı eserleri bu ilmin öğrenimi için önermektedir. İbrahim Hakkı'nın hadis ilminin öğretiminde kullanılmasını önerdiği eserlerden biri *Nuhbe*'dir. O bu eserin, hadis ilmine talip olan kişinin büyük bir mesafe kat etmesini sağlayacağını düşünür. Ayrıca *Meşârik* ve İbn-i Melek'ten *Mebârik* adlı eserlerinde bu ilmin öğrenimi için okunması gerektiğini söyler.³⁰⁸

2.2.5. Tasavvuf

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın tasavvufi görüşleri Osmanlı tasavvufunun en iyi örneklerindendir. *Marifetnâme*'de tasavvufun hemen hemen tüm konularına değinmiş olup, genellikle görüş ve açıklamaları Gazali'nin *İhya-i Ulumi'd-din* adlı eserindeki fikirleriyle benzerlik arz eder. Örneğin; İbrahim Hakkı dünya hayatının geçiciliğinden ve ehlullahın dünyayı rüya ve gölgeye benzettiğinden bahsederken Gazali ve Mesnevi'den örnekler verir.³⁰⁹

Erzurumlu İbrahim Hakkı için hayatın en yüksek gayesi marifettir. Marifetin en yüksek derecesi ise marifetullahtır. Marifetullahın anahtarı kendini bilmektir, kendini bilmenin anahtarıysa âlemi bilmektir. Ona göre ebedi kurtuluşu kazanmanın tek şartı kitap ve sünnetle amel etmektir.³¹⁰

Nefis insanın Allah'a ulaşmasındaki en büyük engeldir. Bu sebeple kişi nefisini iyi tanımalıdır ki ona boyun eğmesin. İnsan masivayı unutup nefsin isteklerinden uzaklaştığında, huzuru kalbinde bulur. Bu da irfanın yerinin kalp olduğunu göstermektedir. Nitekim Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerim'de şöyle bildirmektedir;

³⁰⁸ İbrahim Hakkı, *Tertîbu'l Ulûm*, 132.

³⁰⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 334.

³¹⁰ Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâmesi*, 93.

“(Resûlüm!) De ki: “sizi yaratan, size kulaklar, gözler ve gönüller veren ancak O’dur. (Böyle iken) ne az şükrediyorsunuz.”³¹¹

İbrahim Hakkı insanın kemali için önemli bir yeri olan kalp ve ruh üzerinde oldukça durur. O kalbin riyazet ile güçlendiği, marifetle lezzet bulduğunu söyler.³¹² Bu yüzden kalbin ıslahı çok önemlidir. Kalp güzel huylar ile bezenip kötülüklerden arındırılmalıdır. İbrahim Hakkı’ya göre kalbin cilası; hakikat ilmi, şeriate uymak, ibadetleri yapmak, hilm, iffet, zühd, taat, zikir ve fikir ile olmaktadır. Cahillik, gazap, şehvet, dünya sevgisi gibi kötü huylar ise kalbin cilasını gidermektedir.³¹³ Bu sebeple İbrahim Hakkı’da nefis konusu üzerinde durmuş ve nefsin emmâre makamından mutmainne makamına kadarki olgunlaşma sürecini, özelliklerini detaylıca açıklamıştır. Ayrıca nefis merhalelerini geçerken yaşanan manevî hallerden de söz eder.³¹⁴ Eğer kişi şehvani arzularına yeniliyorsa nefs-i emmare makamındadır. Eğer Allah’ın emirlerine uymakla beraber bazen şehvi arzulara meylediyorsa nefs-i levvâme makamındadır. Eğer şehvi arzuları ile mücadele edebiliyorsa mülhime makamındadır. Eğer şehvi arzularından tamamen kurtulmuş ise nefs-i mutmainne makamındadır.³¹⁵

Allah melekleri akıldan, hayvanları şehvetten, insanları ise hem akıl hem de şehvetten yaratmıştır. Bu yüzden insan isterse meleklerden daha değerli olup yükselirken aklını kullanmayıp şehvetine yenik düşerse kendine zulmedip hayvandan daha aşağı bir konuma düşebilir. Anlaşıldığı üzere akıl insanları üstün kılan ve diğer canlılardan ayıran en önemli özelliktir. Ayrıca Allah’ın bahşetmiş olduğu en büyük nimettir. İbrahim Hakkı kişinin aklını kullanıp marifete ulaşabilmesi için altı esastan bahseder. Bunlar; az yemek, az uyumak, az konuşmak, yalnızlık, zikir ve tefekkürdür.³¹⁶ Yine irfan yolunda dört ilke bulunur ki bunlar; tevekkül, tefviz, teslimiyet, sabır, rızadır.³¹⁷ Aşk muhabbetin en yüksek derecesi olup sevgilide fâni ve onunla bâki olmaktır.³¹⁸ Bu dereceye ulaşabilmek için ise bahsedilen altı esas ve dört ilkeye riayet edilmelidir.

³¹¹ Kur’an-ı Kerim, Mülk67/23.

³¹² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 353.

³¹³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 354.

³¹⁴ Altıntaş, “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, 1046.

³¹⁵ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 550.

³¹⁶ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 368.

³¹⁷ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 518.

³¹⁸ Uludağ, *Erzurumlu Bir Fikir Adamı İbrahim Hakkı Erzurumî*, 73.

İbrahim Hakkı hem felsefî hikmete hem de tasavvufî hikmete önem verip her ikisini de kendinde toplayabilen nadir âlimlerdenler. O ilim ve hikmeti beden ve can gibi bir bütün olarak değerlendirir.³¹⁹ İbrahim Hakkı'ya göre ilmin kemâli hilm, hilmin kemâli rızadır. Burada kulun rızasını gösteren ya kaza gerçekleşmeden ihtiyarı terk etmek ya kazadan sonra üzülmemek ya da gelen musibetleri üzülmekten aksine severek karşılamaktır.³²⁰ Burada İbrahim Hakkı'nın meşhur *Tafviznâmesi* karşımıza çıkmaktadır;

“Sen Hakk’a tevekkül kıl

Tefvîz it ü rahat bul

Sabr eyle vürâzî ol

Mevlâ görelim neyler

Neylerse güzel eyler.”³²¹

İbrahim Hakkı zahir ilmi ile batın ilmi arasındaki farklara da değinmektedir. O zahir ilmini dilin işi olarak görür. Dil mülk âleminden batın ilmi ise gönül hali olup melekût âlemindeydir. Akli ilimler mümin ve kâfırda ortaktır. Oysa marifetin nurunu bulmak için mümin olmak gerekir. Yani ilim marifetten daha kapsayıcı olmaktadır. İlim isim ve sıfatlara, marifet ise zata mensuptur. İlim tefekkür, hikmet ise tezekkür ile elde edilir. Zahir ilmi kitaplarda yazılı olup insanlar arasında yayılırken batın ilmi gönülde yer alıp herkese açıklanmaz.³²²

İbrahim Hakkı'ya göre cahil olan birinin akait ve fıkıh ilimlerini öğrenmesi gerekse de öncelikle dil ilimlerini öğrenip aklî ilimlerde âlim ve amil olmalıdır. Ardından bir mürşidi kâmilden hilm öğrenip ahlakını güzelleştirmeli ve nefsinin olgunlaştırarak arif ve kâmil olmalıdır.³²³ İbrahim Hakkı dil ve mantık ilimlerini birçok âlim gibi alet ilmi olarak görmektedir. O dil ilminin diğer ilimlerin başında ilköğretiminin yapılması gereken bir ilim olarak görür. Dil ilminde bulunan sarf, nahiv,

³¹⁹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 519., Uludağ, *Erzurumlu Bir Fikir Adamı İbrahim Hakkı Erzurumî*, 75-76.

³²⁰ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 455.

³²¹ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 462.

³²² İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 518-519-520.

³²³ İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, 521.

iştikak, beyan gibi birçok konuyu değerlendirir. Hatta imla konusunu da oldukça önemser. Onun bu konudaki şu tavsiyesi oldukça dikkat çekicidir;

“Hatt-ı sülüsden üç ebced eyle

Dördüncü kere yaz hendeseyle

Neshi de meşk et ebcedle birkaç

Ta’lik’i hoş yaz rızk kapısın aç”³²⁴

Anlaşıldığı üzere İbrahim Hakkı dil ilmine oldukça önem verip ne zaman, nasıl, hangi kaynaklardan öğrenilmesi gerektiğine kadar bilgilendirmiştir. Özellikle emsile bina ve avâmilin ezberlenmesinin yanın da *Fursî lügatı*, Şahidî’nin lügatı, *Enmûzec*, *İzhar*, *Netâyic* vb. birçok eserin okunması ve dinlenmesini tavsiye etmektedir.³²⁵

Erzurumlu İbrahim Hakkı dil ilmi gibi mantık ilmini de alet ilmi olarak değerlendirir. O felsefi ilimlerin öğretiminin başında mantık ilminin öğretimine öncelik vermektedir. Hatta bu ilmi öğrenmeye *İsâgûcî* ile başlanmasını tavsiye etmektedir.³²⁶

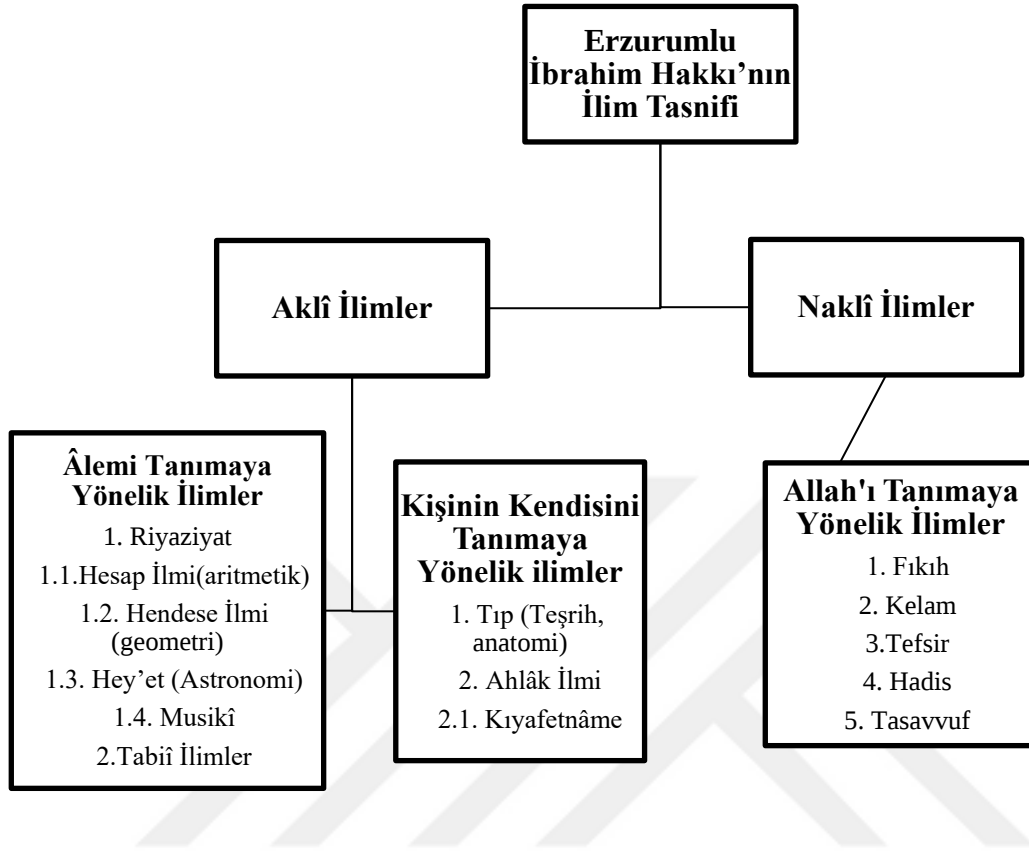
Görüldüğü üzere İbrahim Hakkı ilimleri tek tek işleyerek aralarında mükemmel bir bağ kurmuştur. O dini ilimlerin anlaşılmasına oldukça önem vermiş bu sebeple aklî ilimlerin öğrenimini her defasında vurgulamıştır.

³²⁴ İbrahim Hakkı, *Tertîbu’l Ulûm*, 113-114.

³²⁵ İbrahim Hakkı, *Tertîbu’l Ulûm*, 128.

³²⁶ İbrahim Hakkı, *Tertîbu’l Ulûm*, 128.

Tablo 2.1: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlim Tasnifi

SONUÇ

Bu çalışmamızda Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın yaşadığı dönemi inceledikten sonra onun ilim anlayışı ve ilmi kişiliğini genel olarak değerlendirdik. Kısaca onun ilim anlayışından bahsedecek olursak o; dini ilimler ve müspet ilimleri birbiri ile bağdaştırmıştır. Bu sebeple ilimleri incelerken birbiri ile kaynaştırarak kuşatıcı bir yöntem izlemiştir. Dini ilimler ve müspet ilimler arasında bir aykırılığın bulunmadığını sık sık vurgulamıştır. O yapmış olduğu çalışmaları diğer âlimler ile temellendirmiş ve konuyu ilgili örneklerle güçlendirmiştir.

Ona göre ilimleri öğrenmenin gerekliliği Rabbimizi tanımaktır. Yani Rabbi tanımak nefsi tanımakla, nefsi tanımak bedeni tanımakla olmakta ve tüm ilimler âlemi tanımamızı sağlamaktadır. Böylece aklî ilimler âlemi tanımak için oldukça gereklidir. O *Marifetnâme* adlı eserinde matematik, astronomi, coğrafya, biyoloji, tıp, felsefe, sosyoloji, psikoloji gibi birçok ilimden bahseder. Bu durum onun ilimlere karşı ne denli ilgili olduğunu göstermektedir. O ilmi gerçekler ve eski inançlar arasında bağ kurmuş ve dinî ilimleri aklî ilimler ile başarılı bir şekilde açıklamıştır.

İbrahim Hakkı ilim tasnifinde öncelikle maddî âlemi tanımayı sağlayacak matematik, astronomi, fizik gibi ilimleri ele alır. Ardından kişinin kendini tanıması için varlık, anatomi ve ruhtan bahseder. Daha sonra marifetullahı ulaşmak için dini ilimlere geçer özellikle tasavvuf ilmini anlatır. O önceliğin ilim öğrenmeye verilmesi gerektiğini savunur. Çünkü mal ve para kazanmakla uğraşan kişi ilmi ikinci plana attığı için ilim elde edemez. Bu sebeple o ilmin gençken, aile kurmadan ve geçim derdine düşmeden önce edinilmesini tavsiye eder. İbrahim Hakkı döneminde ilim dilinin Arapça olmasına rağmen halkın kolay anlayabilmesi için çoğu eserini sade bir Türkçe ile kaleme almıştır. Çünkü o ilmin herkes için gerekli olduğunu düşünür. O ilim öğrenirken ve öğretirken dikkat edilmesi gereken hususlardan bahseder. Bunlarda en önemlisi kibirdir. O

bahsetmiş olduğu ilimlerin hemen hemen hepsini ayet ve hadislerle destekler. Böylece din ve ilmin birbirine muhalif olmadığını açıklar.

Erzurumlu İbrahim Hakkı hem dini ilmilere hem aklî ilimlere oldukça hâkimdir. Ancak maalesef genellikle onun tasavvufi ve ahlaki yönü incelenmiş ve ilmi yönü göz ardı edilmiştir. Bizler burada İbrahim Hakkı'nın ilmi anlayışına değinip aklî ilimlere ve şer'î ilimlere olan bakış açısını ortaya koymaya çalıştık.

KAYNAKÇA

- Aclûni, *Keşfü'l Hafa*, II/132.
- Adivar, Abdülhak Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970.
- Afyoncu, Erhan. "İbrahim Müteferrika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibrahim-muteferrika> (16.06.2021).
- Ak, Mahmut. "Seydi Ali Reis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seydi-ali-reis> (15.06.2021).
- Akarsu, Bedia, "Bilgi", *Felsefe Terimler Sözlüğü*, 5. Baskı, İnkılâp Yayınevi, 1994.
- Akpınar, Cemil. "Hacı Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/haci-pasa> (13.06.2021).
- Akün, Ömer Faruk. "Koçi Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/koci-bey> (16.06.2021).
- Altıntaş, Hayrani. "Erzurumlu İbrahim Hakkı". İçinde Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni Osmanlı'da Felsefe ve Aklî Düşünce, editör Bayram Ali Çetinkaya, 8-1. 1041-1047. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Arıcı, Mustakim. "Temel Problemler Ekseninde Tasnîfü'l-ulûm ve Enmûzecü'l-ulûm Literatürleri". İlimleri Sınıflamak, editör Mustakim Arıcı, Klasik Yayınları, 1. Baskı, 2019. 13-61.
- Aydın, Cengiz. "Ali Kuşçu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-kuscu> (14.06.2021).
- Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014.
- Bayraktar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*, TDV. Yayınları, Ankara, 1997, 27-31.
- Bingöl, Abdulkuddûs. "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı", *Felsefe Dünyası*, Sayı: 9. Ekim, (1993): 14-20.
- Bircan, Hasan Hüseyin, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.
- Bostan, İdris. "Pîrî Reis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/piri-reis> (15.06.2021).
- Cevizci, Ahmet, "Ahlâk". *Felsefe Terimler Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.
- Cevizci, Ahmet, "Bilgi". *Felsefe Terimler Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.
- Cihan, Ahmet Kamil, "Bilimler Tasnifi ve İbn Sina", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 9, (2000): 435-451.
- Cihan, Ahmet Kamil, "Fâtih Dönemi Düşünce Hayatına Genel Bir Bakış", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 14, (2003): 119-129.
- Cürcanî, Ali İbn Muhammed es-Seyid eş-Şerif. "Ayn Bölümü", *Terimler Sözlüğü* (Tarifat), Şerh Arif Erkan, İstanbul: Bahar Yayınları, Sözlük Serisi: 17, Baskı: 1, 1997), 163.
- Cürcanî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif. "İlm", *et-Tarifat*, Çeviren Arif Erkan, 1. Baskı, İstanbul, 1997.
- Çağrı, Mustafa, "İbrahim Hakkı Erzurûmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21:305, Ankara: TDV Yayınları, 2000.

- Çelebioğlu, Amil. *Erzurumlu İbrahim Hakkı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- El-İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, Çeviren Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu, Çınar Yayınevi, 2010.
- Erdem, Hüsamettin, *Ahlak Felsefesi*, Konya: Hü-Er Yayınları, 2009.
- Farabî, *İlimlerin Sayımı*, Çeviren Cevher Caduk, İstanbul: Kurtuba Kitap, 2016.
- Gazâlî, *el-Münkız Mine'd- Delâl*, Çeviren Osman Arpaçukuru, İstanbul: Beyan Yayınları, 2020.
- Gökbulut, Süleyman, “İlimler Tasniflerinde Tasavvufun Yeri”, *İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 19, (2007), 245-264.
- Göker, Lütfi, “*Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâme*”, *Diyanet Dergisi*, XVII/2, (1978): 95-109.
- Günay, Hacı Mehmet, “Semerkandî, Alâeddin”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-alaeddin> (09.11.2022).
- Gündüz, Mustafa. *Osmanlı Eğitim Mirası*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.
- Hakkı, Erzurumlu İbrahim, *Marifetnâme*, Hazırlayan: Cafer Durmuş, İstanbul, Erkam Yayınları, 2011, (Translitere baskı).
- Hakkı, Erzurumlu İbrahim. Erzurum-Hasankaleli İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Risâleleri, “*Tertibu'l Ulûm*”, Çeviren Mehmet Suat Demir, Erzurum: İbrahim Hakkı Hazretleri Cami Külliyesi Kültür Derneği, 2004.
- İbn Miskeveyh, *Ahlâkî Olgunlaştırmak*, Çeviren A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- İbn Sina, *Akli İlimlerin Bölümleri*, Çeviren Ahmet Kamil Cihan, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 10, Kayseri, (1998), 207-217.
- Kahya, Esin. “*Erzurumlu İbrahim Hakkı*”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. cilt: XL (1999): 371-380.
- Karadeniz, Hayrettin. “*Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlak Felsefesi*”. Doktora Tezi, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Kavaklıoğlu, Mahmut, “*Nebevî Sünnet'te Bilginin; Fikir, Söz ve Eylemden Önceliği Üzerine*”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 2002, 104.
- Kayapınar, Hüseyin, “*Münyetü'l-Musallî*”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/munyetul-musalli> (09.11.2022).
- Kazar, Mehmet. “*Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri*”. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 16, (2001): 333-350.
- Köprülü, Orhan F. Mustafa İsmet Uzun. “Akşemseddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/aksemseddin> (14.06.2021).
- Köse, Saffet. “Hocazâde Muslihuddin Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hocazade-muslihuddin-efendi> (14.06.2021).
- Kurbanov, Babek Osmanoğlu. “*Rönesans Ruhlu Bir Şahsiyet Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri*”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 11, Erzurum, (1999): 31-39.
- Kut, Günay. “Ahmedî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmedi> (13.06.2021).

- Kutluer, İlhan, “İlim”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22:109, İstanbul, TDV Yayınları, 2000.
- Mengi, Mine. “Kıyafetnâme”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25:513. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Mücteba, İlgürel. “Evliya Çelebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/evliya-celebi> (16.06.2021).
- Özden, Ömer. “Erzurumlu İbrahim Hakkı’ya Göre Varoluş”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 12, Erzurum, (1997): 278.
- Özen, Şükrü, “Tenkîhu’l- usûl”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tenkiul-usul> (09.11.2022).
- Revnakoğlu, Cemaleddin Server. *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnâmesi*. İstanbul: İlk harf Yayınları, 2000.
- Şahin, Hasan, *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2000.
- Şirvanî, Sadreddinzâde Mehmed Emin, *el-Fevâidü’l-Hâkâniyye*, Çeviren Ahmet Kamil Cihan vd., İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Taylan, Necip, “Bilgi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6:157, İstanbul, TDV Yayınları, 1992.
- Türer, Celal, “Bilim Felsefesi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 10, (1998): 169-183.
- Türker, Ömer, “İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, *Sosyoloji Dergisi*, 3/22 (2011): 533-556.
- Uludağ, Süleyman. *Erzurumlu Bir Fikir Adamı İbrahim Hakkı Erzurumî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Unan, Fahri. “Osmanlı Medrese Uleması İlim Anlayışı ve İlmi Verim”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/5, (2003), 14-34.
- Unan, Fahri. “Sahn-ı Semân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahn-i-seman> (13.06.2021).
- Yalın, Salih, “Şehrezûrî’de Aile Ahlâkı”, *Bilimname*, 7/17, (2009): 229-243.
- Yıldırım, Cemal. *Bilim Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991.
- Yıldırım, Mustafa. “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Bilimsel Yönü”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Sayı: 11, Erzurum, (1999): 27-30.
- Yıldırım, Mustafa. “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın İnsan Anlayışı”, *Felsefe Dünyası*, Sayı: 10, Ankara, (1993): 35-39.
- Yüksel, Emrullah. “Erzurumlu İbrahim Hakkı’da Dini ve Pozitif İlimler Birbirini Tamamlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 11, Erzurum, (1993): 1-7.